

f 5,95

JAARGANG 12 NUMMER 1/2 MAART/JUNI 2001

STIJL 17

TIJDSCHRIFT OVER DE GESCHIEDENIS VAN WERKEND LEIDEN

2001-1-2

- Vruchtenlimonadefabrikant Riedel
- Nieuw Werklust Rijksmonument
- Koninklijke Sanders: 150 jaar zeep in Leiden

Colofon

Stielz Jaargang 12 (2001) Nummer 1/2
ISSN 0928-9437

Stielz stond oorspronkelijk voor Stielzaken als uitgave van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (Stiel). Deze stichting ijvert voor de opsporing en behoud van monumenten van bedrijf en techniek in Leiden en omgeving. Stiel verstaat onder monumenten niet alleen oude fabrieken, maar ook winkels, pakhuizen, bruggen, stations en nutsbedrijven. Verder onderzoekt en beschrijft Stiel de geschiedenis van Leiden als vooraanstaande industriestad. Met de ondertitel 'Geschiedenis van werkend Leiden' gaat dit blad een stapje verder dan de formele doelstelling van Stiel: de beschrijving van de recente sociaal-economische geschiedenis van Leiden en omgeving.

Secretariaatsadres
Hogewoerd 125, 2311HK Leiden. Tel. 071-5125877. Een jaarabonnement op Stielz kost minimaal fl. 20,- voor vier nummers. Het verschuldigde bedrag kan worden overgemaakt op bankrekening 33.55.36.018 of girorekening 10.39.391. Donateurs van Stiel ontvangen het blad gratis. Nieuwe donateurs kunnen zich voor minimaal fl. 27,50 per jaar aanmelden bij het secretariaat. Losse nummers fl. 5,95.

Redactie
Eric Jan Weterings, (hoofredactie);
Palestrinastraat 13-hs, 1071 LC Amsterdam; tel. 020 - 6648296; e-mail: e.j.weterings@ps.nl
Sophie Verburgh (vormgeving en eindredactie);
Niek Bavelaar n.j.bavelaar@freeler.nl (foto's),
Wibo Burgers.

Distributie:
K. Ravensbergen, tel. 071 - 5212605
Snippenhoek 4; 2317 WX Leiden

Druk:
Albani Drukkers bv, Den Haag

Ontwerp omslag en concept binnenwerk:
Donna Smith

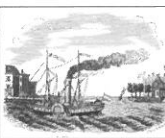
Medewerkers aan dit nummer
Leen Barendregt is oud-directeur gemeentewerken Leiden en bestuurslid van Stiel
Niek Bavelaar werkt bij de Universiteit Leiden. Hij is 'huisfotograaf' van Stiel (tel. 071-5149863)
Henk Budel is organisatie-adviseur in ruste en ere-voorzitter van Stiel
Wibo Burgers is journalist/publicist, voormalig adj.hoofredacteur ANP en Stiel-bestuurslid.
Joop Gijsman is oud-ondernemer en secretaris van Stiel
Korrie Korevaart is Neerlandica en werkt bij de Universiteit Leiden.
Loes Noordhoff-Baas is bestuurslid van SHIE (Stichting Haags Industrieel Erfgoed).
Fred Sengers is voorzitter van Stiel en journalist
Heiko Tjalsma is historicus en werkzaam bij het Nederlands Historisch Data Archief (NEHA).
Eric Jan Weterings is historicus. Hij is senior-eindredacteur van het ANP.

Stielz komt mede tot stand dankzij steun van de volgende Leidse bedrijven
Dieben BV Beheersmij
Djoser BV te Leiden
Research voor Beleid BV

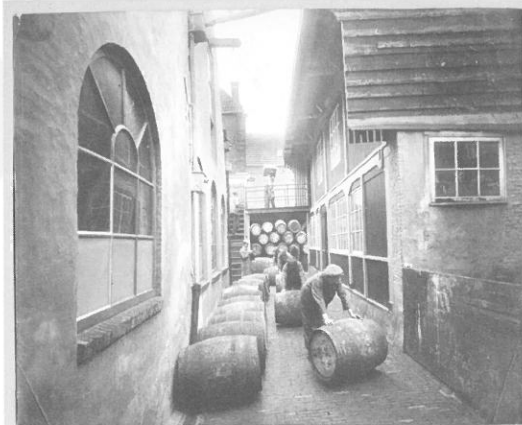
Bestuur Stichting Industrieel Erfgoed Leiden
Drs. F. Sengers (voorzitter),
J.J. Gijsman (penningmeester),
Mr. Ir. L. Barendregt, W. Burgers, Drs. H.D. Tjalsma, Drs. E.J. Weterings

INHOUD

- 3 Redactioneel
- 4 Familiebedrijf Riedel
- 7 Nieuws van de Stichting Aalmarktgebied
- 8 Plannen voor hergebruik van de meelfabriek
- 9 Koop eens een fabriek
- 10 Rubriek Monument: Vliegveld Valkenburg
- 11 Bloembollen in Wassenaar
- 12 Nieuw Werklust Rijksmonument
- 12 Dichterswijk, Open Monumentendagen en Bollenschuren
- 13 Rubriek Gravure: Handelsmerk Jan van Heukelom
- 14 Muze over Bedrijf & Techniek: De vooruitgang per stoomboot
- 16 Graanmaalderij 'Rembrandt' gelukkig gesloopt
- 17 Proefschrift Rudi van Maanen ontsluit Leids gemeentearchief
- 18 Stadsarchitect Salomon van der Paauw bracht Leiden stadsverlichting met gaslantaarns
- 22 In Memoriam Henk Jesse
- 23 Sanders: 150 jaar zeep in Leiden
- 24 StielZaken
- 26 Elizabeth Ziekenhuis, de moeite van het behouden zeker waard
- 26 Trafozuil beter bewaard, nog niet herplaatst

Omslagfoto:
De omslagfoto van dit blad toont een tafereel bij Koninklijke zeep-, eau de cologne- en parfumeriefabriek v/h Sanders & Co, die van 1851 tot 1973 aan het Levendaal was gevestigd. De afbeelding is afkomstig uit een jubileumboek dat een personeelslid in 1926 kreeg aangeboden. Tot op heden is niet duidelijk waneer en waar precies de foto is genomen. Wellicht kan een van de lezers van dit blad daar uitsluitsel over geven?

REDACTIONEEL

Dit blad is geen jaarboek

„Wanneer verschijnt het volgende 'jaarboek' Stielz”, vroeg een voormalige voorzitter van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (Stiel) zich kort geleden af. Aanleiding voor zijn opmerking was het treurige gegeven dat de man dit toch al jaren als kwartaalblad gepresenteerde periodiek al maandenlang niet meer in zijn brievenbus had aangetroffen. Aan hem en de donateurs van Stiel hierbij een welgemeend excuus, maar niet zonder de aantekening dat tussen droom en daad niet zozeer wetten, maar vooral praktische bezwaren in de weg staan. Dit bewerkelijke blad blijft een product van vrijwilligers, die worden geplaagd door tijdsgebrek, veroorzaakt door veeleisende werkgevers, haperende computers, te laat geleverde kopij en andere ongemakken.

Een tweede verwijt aan Stiel is dat de stichting maar een beetje hap-snap tewerk gaat. Ten onrechte! Ik verwijs slechts naar de jarenlange – en uiteindelijk succesvolle – activiteiten om de Leidse meelfabriek en kleiwarenfabriek Nieuw Werklust in Hazerswoude te behouden. Activiteiten waarvan in deze editie weer verslag wordt gedaan. Bovendien doet Stiel-voorzitter Fred Sengers een opmerkelijke oproep: Koop een stukje meelfabriek!

Verder gaan de donateurs van Stiel aan de slag met zaken die op hun weg komen. Stiel hanteert daarbij als criterium dat conservering in de breedste zin des woords prioriteit heeft. Zo kreeg de stichting via een donateur het beheer over een deel van het archief van de voormalige in Leiden gevestigde Hollandsche Constructie Werkplaatsen. Deze HCW ging op in de Hollandsche Beton Groep (HBG) te Rijswijk, die recentelijk werd overgenomen door branchegenoot GTI. Stiel-donateur (en voormalig voorzitter van de ondernemingsraad van HBG) Nico Fokker vreesde dat in de nieuwe moloch het 'Leidse' deel van het archief mogelijk

stiefmoederlijk behandeld zou gaan worden. Daarna konden door zijn bemiddeling en de medewerking van vertrekkend HBG-directeur Estourgie belangrijke archiefstukken worden ondergebracht bij het Leidse gemeentearchief.

Ook archiefstukken van zeep- en parfumeriefabrikant Sanders konden, dankzij actie van Stiel-penningmeester Joop Gijsman, worden veiliggesteld. Sanders heeft de productie allang uit Leiden verplaatst, maar heeft hier nog wel zijn hoofdkantoor. De binding van het bedrijf met de stad lijkt minder te worden, waardoor het gevaar bestaat dat archivalia die herinneren aan de Leidse wortels van het bedrijf niet de aandacht krijgen die ze verdienen.

Later dit jaar bestaat Sanders 150 jaar en daar wordt in dit blad vanzelfsprekend aandacht aan besteed. De verleiding om iets te doen met de vele fraaie reclameplaten die dankzij beheerder interne zaken van Sanders J. Helversteijn in het gemeentearchief in beheer zijn

gegeven, was te groot om op dat officiële jubileum te wachten. De omslag van dit blad wordt gesierd door een foto uit (waarschijnlijk) de jaren twintig van de vorige eeuw.

Conservering betekent ook herinneringen boekstaven van mensen die in de recente geschiedenis van Leiden een rol hebben gespeeld. Weinigen zullen zich realiseren dat de bakermat van appelsientje, goudappeltje en veel andere frisdranken die tegenwoordig in de schappen van de supermarkt staan, in Leiden ligt. Producent daarvan is vruchtenlimonadefabriek Riedel, die van 1879 tot 1964 in Leiden was gevestigd.

Inmiddels is deze naar Ede verhuisde fabriek onderdeel van een groter concern, maar de naam Riedel staat nog steeds op de pakken sap. Jaap Riedel, de laatste directeur van het voormalige familiebedrijf, kijkt terug en diepte ook nog wat aardige illustraties op uit het familiearchief.

Verder in dit blad onder meer de vaste rubriek over monumenten in de Leidse regio, waarin deze keer vliegveld Valkenburg aan de orde komt. Staatssecretaris Van der Ploeg van Cultuur heeft beslist dat het complex niet op de Rijksmonumentenlijst komt, maar hij laat wel nadrukkelijk de mogelijkheid open een aantal gebouwen een beschermde status te geven. Wibo Burgers inventariseert wat er voor fraais is te vinden op het vliegveld. Een andere vaste rubriek is 'De muze over bedrijf en techniek.' Korrie Korevaart beschrijft hoe de komst van de stoomboot in het begin van de 19e eeuw de pennen van literatoren in beweging bracht. In het gedicht 'De voor- en nadeelige zijde der stoomboten', laten twee tijdgenoten zich in rijmvorm uit over dit fenomeen.

Rest nog te verzekeren dat de samenstellers van dit periodiek manhaftig blijven pogen meer een kwartaalblad dan een jaarboek te maken.

Eric Jan Weterings

22

Debet

Kagayindasson 30 Apr

1000	Kontingents in d.
------	---

RIEDEL KON GEEN KANT MEER OP IN LEIDEN

De bakermat van appelsientje, zontomaatje, fruitdruifje en een hele reeks andere bekende dranken ligt in Leiden. Daar was van 1879 tot 1964 limonade- en vruchtenproductenfabriek Riedel gevestigd, tussen 1917 en 1956 beter bekend als R.H.W. (Riedel, Hoogenstraaten, Willaars). Vanaf de oprichting tot aan de verkoop in 1968 van de inmiddels uit Leiden vertrokken onderneming stond steeds een Riedel aan het roer. De laatste directeur J.A. (Jaap) Riedel (1922) blikt terug op dit Leidse familiebedrijf. „We vertrokken noodgedwongen uit Leiden, omdat we geen uitbreidingsmogelijkheden hadden. De gemeente werkte ook absoluut niet mee. Na een gesprek met een wethouder had ik het gevoel dat ze ons uit de stad weg wilden hebben.” Riedel vertrok naar Ede, waar de fabriek nog steeds is gevestigd. Inmiddels is die sinds december 1997 onderdeel van het zuivel- en drankenconcern Friesland Coberco Dairy Foods.

„Mijn grootvader (J.P. Riedel senior, 1849-1914) kwam in 1879 naar Leiden, omdat dat een van de eerste plaatsen was waar duinwater werd gebruikt. Dat was van uitstekende kwaliteit en zeer geschikt voor de bereiding van limonade en mineraalwater. Grootvader kwam uit een apothekersfamilie. In de tweede helft van de 19e eeuw was de bereiding van dranken veelal in handen van deze beroepsgroep. Zijn bedrijf was gevestigd aan de Boommarkt, vanwaar hij de lokale markt bediende.

Pas onder leiding van mijn vader (J.A. Riedel 1885-1978) is de zaak fors gaan groeien en gingen we een bredere markt op. Toen hij in de zaak kwam, werkten er vier mensen. Dat aantal was in de jaren dertig gegroeid tot enkele tientallen. Vader was nog vrij jong toen hij begon en nadat mijn grootvader overleed, leidde

Grootvader, J.P. Riedel sr., de grondlegger van het familiebedrijf, rond 1879

Foto van Riedel-website
hij een tijdje samen met zijn moeder het bedrijf. Later stond hij alleen aan het roer. Hij was een bijzondere man, die

het bedrijf sterk uitbreidde en veel deed aan productontwikkeling. Toen heette dat overigens nog niet zo, die term kwam pas later in zwang.

In 1917 werd de rechtsvorm van een firma omgezet in een N.V., die toen R.H.W. ging heten. Ik heb mijn vader weleens gevraagd naar het waarom daarvan, maar daar heeft hij zich nooit duidelijk over uitgelaten. Daarom weet ik niet wat de rol van Hoogenstraaten en Willaars is geweest.

Willaars was een branchegenoot die in de Kerkstraat in Amsterdam was gevestigd. Vader ging daar wel eens heen. In datzelfde jaar 1917 verhuisde het bedrijf naar vier herenhuizen in de Rembrandtstraat, omdat de Boommarkt te klein werd. De familie ging boven de zaak wonen.

Hoewel het bedrijf onder mijn vader's leiding floreerde, ging er ook weleens iets mis. In de jaren twintig van de vorige eeuw bijvoorbeeld maakten we fruitsoda, een gazeuselimonade. Dat werd een groot succes. Helaas waren het recept en de naam niet tijdig gedeponeerd, zodat iedereen het product ongestraft kon namaken. Een andere drank die liep als een trein in die tijd – dat moet in de jaren dertig zijn geweest – was limonadegazeuse in een literfles met beugel-sluiting. Op het etiket stond aanvankelijk een vrucht, maar dat mocht na verloop van tijd niet meer van de Warenwet. Er zat geen vruchtensap in die drank, maar alleen essence.

Als het warm was, konden we de vraag niet aan. Ook was het soms moeilijk om aan flessen te komen. Ik herinner me dat we een keer een lading van 15.000 exemplaren uit Tsjechoslowakije kregen geleverd. Die kwamen per trein aan op het staatsspoor, het toenmalige goederenstation achter de Rijn- en Schiekade. De beugels moesten er nog opgezet worden – handenslopend werk was dat.

Voor de oorlog kreeg mijn vader de kans om aan Italië te verkopen, maar dat weigerde hij omdat de Italianen in 1936 Abessinië (Ethiopië) waren binnengevallen. Van het weekblad Haagse Post kregen we een taart, bij wijze van sympathiebetuiging!

Het was een compleet familiebedrijf, want mijn vaders jongste broer (J.P. Riedel 1891-1965) kwam toen ook in de zaak. Mijn vader werd door het personeel 'meneer Riedel' genoemd, zijn broer werd 'meneer Jo' en toen ik in 1948 in het bedrijf kwam, werd ik 'meneer Jaap'. Ook heeft een broer van mij er gewerkt, als middelbaar chemicus. Hij heeft het recept van Karvan Cevitam ontwikkeld. Later is dat verkocht aan Zwaardemaker in Maarssen. Wij hadden in Leiden niet de capaciteit om het te maken. Hij heeft er nog een hele tijd elk jaar een bedragje aan overgehouden.

Door die aanspreektitel 'meneer' lijkt

we wel bruine suiker krijgen en veenbessen (cranberries). Die bessen waren afkomstig van het eiland Terschelling, waar een Fins schip met een lading van die dingen was gestrand. Uiteindelijk schoten we er weinig mee op, want de bruine suiker konden we niet gebruiken als grondstof. Die heeft vader toen maar aan vrienden weggegeven. Van de cranberries hebben we jam gemaakt. Kort na de oorlog is mijn vader nog een tijdje waarnemend burgemeester van Leiden geweest, als opvolger van de plotseling overleden wethouder en waarnemend burgemeester Verwey. Voor de oorlog was mijn vader al

sodawater, limonadesiropen en vruchtenlimonadesiropen. Een bekende specialiteit in die jaren was 'Ton-grog', een gearomatiseerde vruchtendrank met een klein beetje alcohol om het lekker te maken. Het zat in een fles in de vorm van een Tokayer-tonnetje (afkomstig uit Hongarije) met op de dop de gestyleerde handtekening van mijn vader. Je schonk een bodem in een glas en daar deed je heet water op. Het was echt een drank voor de winter. Jammer dat het niet meer bestaat. Er werd te weinig van afgezet, maar toen we besloten er mee te stoppen, vroegen opeens een heleboel mensen waar het bleef. Maar ja, dat is bedrijfsvoering, je moet ergens een punt kunnen zetten.

Een ander succesvol product uit die tijd was citroensap, dat we verkochten in kleine flesjes van 0,3 liter. Tegenwoordig worden die vruchten het hele jaar geleverd, maar toen kwamen ze alleen in mei en juni. Het personeel schildte die citroenen op een houdertje langs een mesje. Heel nauwkeurig werk was dat, niet te dik, niet te dun. Daarna werden de vruchten machinaal geperst en werd het sap onverdund in de flesjes gedaan. Het was bedoeld om te gebruiken op de sla of bij de vis, want het was veel te zuur om zo te drinken.

Die flesjes verkochten we voor 65 cent per stuk en dat was volgens sommige mensen onmogelijk, omdat citroenen daarvoor veel te duur zouden zijn. Maar wat deden we met de schillen? Die gingen in houten vaatjes, afgedekt met vloeipapier. Vervolgens gingen die vaatjes met de transportfiets naar Hartevelt op de Langegracht, die ze gebruikte voor zijn citroenjenever. Dat was toen een belangrijk product, waar ze veel reclame voor maakten.

Ik was in die tijd bedrijfsleider en ik hield me voornamelijk bezig met het machinepark. Later werd ik technisch directeur. Dat laatste gebeurde toen mijn vader het bedrijf verliet, waarna er een aparte verkoopdirecteur van buiten de familie kwam. Enerzijds was dat wel een forse stap, omdat het al die jaren een typisch familiebedrijf was. Anderzijds moest je ook met je tijd meegaan en kennis en vaardigheden die niet in het bedrijf aanwezig waren van elders halen. Overigens hoeft zo'n familiestructuur niet per se voordelig te zijn. Zo verdiende ik als adjunct-directeur 200 gulden per maand, waarna iemand in een vergelijkbare functie werd aangenomen die 300 gulden

1929 De afdeling propaganda in actie

het alsof het een patriarchaal geleid bedrijf was, maar ik geloof niet dat de omstandigheden bij ons zoveel anders waren dan bij andere bedrijven. De verhoudingen groeiden langzaam van hiërarchisch naar meer informeel. Mijn vader bemoeide zich niet veel met de fabriek, maar mijn oom had als bedrijfsleider veel contact met mensen van de werkvloer. Ik vond het altijd nuttig om met zoveel mogelijk mensen contact te hebben, ook in de fabriek. Monteurs bijvoorbeeld waren ontwikkelde mensen, daar kon je goed mee praten.

In de oorlogsjaren hadden we het moeilijk. Er was nauwelijks meer aan grondstoffen te komen en veel personeelsleden werden gedwongen om in Duitsland te gaan werken. Het grootste probleem was de suiker, die was gewoon op. Op een gegeven moment konden

gemeenteraadslid, voor de Vrijzinnig-Democratische Bond. Toen deze partij na de oorlog werd opgeheven, stapte hij over naar de PvdA, waarvoor hij wethouder van Fabricage werd.

Sinaasappelimonade was in de jaren vijftig erg populair. Dat kon je in het land van herkomst (Spanje, Amerika, Israël) zwaar indikken, waarna het werd verscheept in houten vaten. Hier gooiden we er water bij en dat was het dan. Wel moest er een zeker percentage vruchtensap inzitten. Dat was bepaald in de Warenwet, meer in het bijzonder in 'het jam- en limonadebesluit.' Je had de limonade-gazeuze op basis van essence en vruchtenlimonade met zuiver vruchtensap. Wij brachten in die tijd de allereerste gezinsverpakking voor frisdrank, in de bekende ¾-literfles. Verder maakten we Tonic, Ginger Ale,

Riedel-fabriek aan de Boommarkt. Foto omstreeks 1905.

vroeg. En kreeg. Toen ben ik maar eens met mijn vader gaan praten en rolde er een stevige opslag uit.

Kort na de oorlog kregen de mensen niet veel salaris, maar vraag me niet naar de bedragen, die weet ik niet meer. Later werden ze netjes volgens de CAO betaald, maar met de afsluiting daarvan had ik geen directe bemoeienis. Wij waren tenslotte maar een klein bedrijf, met gemiddeld enkele tientallen werknemers. De honderd hebben we nooit gehaald. Ik heb nooit een vakbondsman over de vloer gehad. Als er een probleem was, dan kwamen de mensen daar zelf over praten. Echt grote moeilijkheden over lonen of arbeidsverhoudingen hebben we nooit gehad, ze hebben althans op mij geen blijvende indruk gemaakt. Ik herinner me één conflict met een onwillige arbeider, maar dat was een uniek geval.

De oprichting van een ondernemingsraad zo rond 1950 was een moeizame geschiedenis. Veel weet ik er niet meer van, die hele medezeggenschap stond nog maar in de kinderschoenen. Later hadden we weinig problemen met die OR. In een betrekkelijk klein bedrijf zijn de lijnen kort, dus als er eens iets speelde, kon je daar iemand direct op aanspreken zonder dat je meteen met een aantal mensen formeel om de tafel moest gaan zitten.

In 1954 vierden we het 75-jarig bestaan. Bij die gelegenheid bleek ook weer wat een bijzondere man mijn vader was. Een lintje heeft hij geweigerd, dat vond

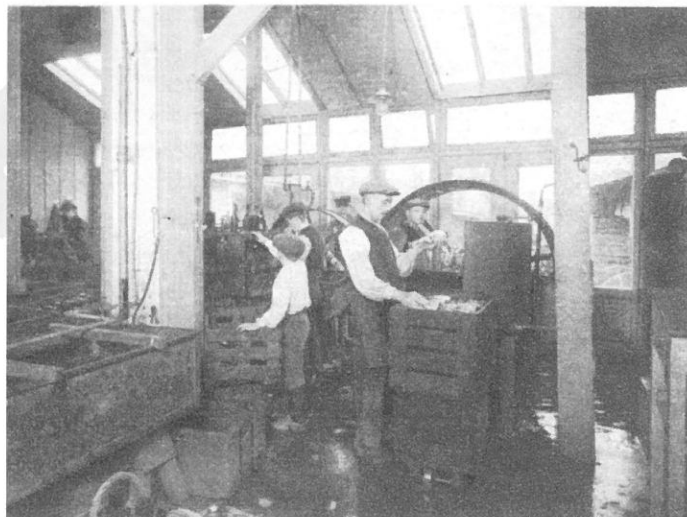
De heren Riedel tijdens het jubileum in 1954

hij nergens voor nodig. Wel heeft hij een onderscheiding gekregen van de Maatschappij voor Nijverheid en Handel, die in Leiden LVI heette, de Leidse Vereniging van Industrieën. Erkenning uit die kring was kennelijk voldoende. Ook vroeg hij bij het jubileum om geen geschenken en bloemstukken te

sturen, maar geld te geven voor een liefdadig doel. Naast het officiële feest is er nog een uitje geweest voor het personeel. Dat kan ik mij niet meer helder voor de geest halen, maar ik heb daar nog wel een knipsel van uit het Leidsch Dagblad. Het bleek te gaan om een uitje naar de suikerfabriek in Dinteloord. Dat klinkt nu misschien een beetje knullig, maar mensen reisden in die tijd maar weinig, dus zo'n uitstapje zal zeker gewaardeerd zijn.

Vader verliet het bedrijf in 1955, maar hij bleef er nauw bij betrokken. Mijn ouders verhuisden in dat jaar naar Colmschate bij Deventer, maar een keer per week kwam mijn vader naar Leiden. Officieel was dat voor de Rotary, maar hij ging ook nog altijd even langs in de Rembrandtstraat. Hij was nog steeds groootaandeelhouder. In die tijd kregen we voor het eerst een PR-man. Volgens hem was de naam Riedel veel makkelijker te onthouden dan R.H.W. Daar stond tegenover dat we een ijzersterke naam hadden bij de groothandel, maar ja, het gaat uiteindelijk om de consument. Toen hebben we de zaak uiteindelijk maar Riedel genoemd. In de jaren vijftig hebben we in de Rembrandtstraat nog een keer uitgebreid verbouwd. Op de zolder vonden we een plankje met aanwijzingen voor werklieden die de huizen eertijds bouwden. Dat bleek in 1877 te zijn geweest. In de jaren zestig kregen we het steeds benauwder. We hadden geen ruimte om uit te breiden en daar kwam bij dat de zaak ook steeds moeilijker bereikbaar werd voor grote vrachtwagens.

De concurrentie was toen moordend. Niet alleen op producten, maar ook op het

Reinigen der flesschen
Le nettoyage des bouteilles

gebied van verpakkingen. We hadden voor het eerst flessen van glas met een plastic schroefdoop, dat was toen nieuw. Daar hebben we een ellende mee gehad. Die plastic doppen barstten vaak, want het materiaal was nog van mindere kwaliteit.

Samen met Wilson uit Den Haag, Hero, Vrumona en anderen vormden wij de BBM, de Bond van Bierhandelaren en Mineraalwaterfabrikanten. We kwamen één à twee keer per jaar bijeen, vooral om prijsafspraken te maken. De rol van die bond werd kleiner naarmate de schaalvergroting in de branche doorzette.

De gemeente Leiden had in de jaren '60 als beleid dat de industrie de stad uit moest. Ik heb nog een keer met een wethouder gesproken, maar die wilde absoluut niet meewerken. Op dat moment wist ik genoeg, het voelde echt als "weggepest" worden. Vervolgens zijn we in 1964 naar Ede vertrokken, waar we op een terrein kwamen dat tien keer zo groot was als in Leiden. En wat ook belangrijk was: de beschikbaarheid van schoon water. De kwaliteit in Leiden was minder geworden. Zo'n beslissing om te vertrekken neem je niet alleen. Het was een initiatief van de heer Th. Wetling, de toenmalige commercieel directeur. Hij heeft een grote rol gespeeld bij de keuze van Ede als nieuwe vestigingsplaats. Natuurlijk was het jammer om na zo'n lange tijd te vertrekken, maar we konden geen kant op. Een handjevol personeelsleden is meegegaan, maar de meerderheid van de ongeveer vijftig medewerkers bleef in Leiden. Die waren allemaal weer snel aan het werk, want

Vullen der flesschen
l'emplissage des bouteilles

het waren jaren van hoogconjunctuur.

Een paar jaar later stonden we weer voor een moeilijke keuze. We moesten fors investeren, maar in een familiebedrijf zit niet zoveel kapitaal. De concurrentie bleef onverminderd fel. Die prijs-afspraken die ik zojuist noemde, werkten niet meer. Na

maar ze vonden overname een te groot risico.

Uiteindelijk moesten we verkopen, want geld voor de noodzakelijke uitbreiding ontbrak. De koper was de heer Holtrust sr., die groot geworden was met de California-soepen. Onze commissaris

ver-loop van tijd ging er altijd wel weer iemand onder de prijs zitten. Wij zijn in gesprek geweest over samenwerking met Nutricia en Douwe Egberts, maar daar kwam niks van. Zij waren veel kapitaalkrachtiger, althans, wij meenden dat ze dat waren. Ze waren in elk geval groter,

Haasnoot, een reder uit Katwijk, heeft de overname geregeld en dat heeft-ie heel slim gespeeld. Ik heb nog een paar jaar op het bedrijf gewerkt, maar dat was geen leuke tijd.

Een paar jaar later werd de onderneming doorverkocht aan Coberco, dat nu samen met Friese Vlag een concern vormt.

De vruchtensappen gingen al die tijd nog steeds in flessen, totdat in de jaren zeventig iemand op het idee kwam ze in kartonnen pakken te doen. Onder leiding van de heer G. Holtrust jr. heeft het bedrijf zich ontwikkeld tot de bekendste sappenfabriek in ons land. Anno 2001 zijn ze daarmee marktleider!

Tsja, de naam Riedel, ik vind het toch wel leuk dat die als merknaam in het bedrijf bewaard is gebleven. Je kunt het zontomaatje noemen, of dubbeldrank, maar Riedel moet erbij. Al was het alleen maar omdat je anders de rechten op de naam verliest.

Eric Jan Weterings

Foto's collectie J Riedel

AALMARKTGEBIED

De Stichting Aalmarktgebied heeft in mei 2001 haar vierde nieuwsbrief uitgebracht. De Stichting streeft naar behoud van het monumentale karakter van het gebied, dat volgens haar door nieuwbouwplannen van de gemeente ernstig wordt bedreigd. Ook de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden voelt weinig voor de plannen van de gemeente. Onder industrieel erfgoed verstaat Stiel ook winkelpanden, waarvan een aantal in het Aalmarktgebied wordt bedreigd. Stiel onderneemt niet zelfstandig actie, omdat al een groot aantal plaatselijke organisaties in het geweer is gekomen. Duidelijk is in elk geval dat het pand van Vroom & Dreesman gespaard blijft. Hierna volgt een gedeelte van het verslag van de vergadering van de gemeentelijke commissie voor Ruimtelijke Ordening, Wonen en Verkeer van 23 mei jl. Het is gemaakt door woordvoerder Peter Cambier van de Stichting Aalmarktgebied en verscheen eerder in de Nieuwsbrief van deze organisatie.

'Zoals bekend blijft Vroom & Dreesman gevestigd op de huidige locatie. V & D beschikt nu over 14.000 vierkante meter winkelloppervlak, maar wil dit beperken tot 10.000 vierkante meter. Aan de Breesstraat zijde kunnen daardoor nieuwe winkelfuncties komen. De ingang van het warenhuis aan de Aalmarkt wordt gehandhaafd. Daarnaast is het de bedoeling dat de ingang van V & D aan de Breesstraat wordt verplaatst naar de ruimte die vrijkomt door de sloop van panden ten behoeve van het Waagplein. In den Vergulden Turk - waar de ingang van V & D nu is gesitueerd - kan in de nieuwe opzet een nieuwe functie krijgen (zoals bekend wordt er gedacht aan een grand café).'

St. Aalmarktgebied, Secretariaat P. J. Blokstraat 4, 2313 ET Leiden
Redactieadres Nieuwsbrief: Maredijk 66, 2316 VN Leiden
Woordvoerders Peter Cambier (tel. 071-5220340, e-mail Cambier.vandermeer@planet.nl) en Rob Onel (tel. 071-5143476, e-mail r.onel@wolmail.nl).

ADVERTENTIE

STEEDS MOOIER

Organisatiebureau voor kunst en cultuur

• Culturele programma's op maat

Organisatie en coördinatie van culturele programma's op maat: van stadswandeling tot compleet (meerdaags) arrangement; van museumbezoek tot actieve excursies

• Culturele projecten

Organisatie van diverse projecten: van tentoonstelling tot scholenproject

• Teksten

Schrijven en begeleiden van publicaties en teksten: van persbericht tot jubileumboek

SteedsMooier geeft context aan kunst en cultuur. Want hoe meer je daarover hoort, des te mooier het wordt: SteedsMooier dus!

SteedsMooier
Organisatiebureau voor kunst en cultuur
Postbus 840
2300 AV Leiden

T: 071 515 63 58 / 566 14 75
F: 071 512 82 26 / 566 14 75
E: steeds mooier@steeds mooier.nl
Internet: www.steeds mooier.nl

Gemeente formuleert uitgangspunten hergebruik

BEHOUD MEELFABRIEK STAP DICHTERBIJ

Met de presentatie van de Uitgangspuntennotitie Meelfabriek door het college van B&W Leiden is opnieuw een belangrijke stap gezet naar hergebruik van Leidens belangrijkste industriële monument. Het wachten is nu op het totaalplan van de eigenaren.

Aan een betrekkelijk lange periode van stilte rond de Meelfabriek is een einde gekomen, nu het Leidse college van B&W op 21 maart de Uitgangspuntennotitie Meelfabriek heeft gepresenteerd. In deze notitie staan de randvoorwaarden geformuleerd waaronder planontwikkeling op het Meelfabriekterrein plaats kan vinden. Het college heeft daarbij als uitgangspunt genomen dat het complex in zijn geheel als monument en behoudenswaardig moet worden beschouwd. Daarbij worden de randvoorwaarden uit het raadsbesluit van september 1999

dienstwoning moet verdwijnen, al doet de notitie zelf de suggestie een zogeheten duiker onder het pand aan te leggen, waardoor de waterloop hersteld en het pand behouden kan worden.

De gemeente wil in de meelfabriekgebouwen een mix aan nieuwe functies onderbrengen: wonen, werken en recreëren. Het behoud van monumentale waarden staat daarbij hoog aangeschreven. Het is STIEL overigens opgevallen dat de notitie enkele te behouden monumentale waarden van het complex expliciet noemt, maar andere

geen voorbehouden zijn gemaakt. Het lijkt er dus op dat Meelhatten zich neerlegt bij hergebruik van het complex met behoud van vrijwel alle bouwdelen. Achter de schermen is er de afgelopen maanden overleg geweest tussen Meelhatten en de Stichting Leidse Studentenhuisvesting (SLS), die belangstelling heeft om de Meelfabriek geheel of gedeeltelijk te gaan herontwikkelen. De SLS wil een deel van het complex zelf in gebruik nemen. Zo zou onder meer het SLS-hoofdkantoor er gevestigd worden, maar ook een zogeheten werkhof, waar starters op de arbeidsmarkt een beperkte tijd kunnen wonen, totdat zij doorstromen naar een eigen woning. Ook wil de SLS er voor de universiteit huisvesting voor uitwisselingsstudenten en gastdocenten creëren. De rest van het complex wordt dan voor de markt (koopwoningen, bedrijfsruimte) ontwikkeld.

Bliksemafleiders

STIEL juicht deze ontwikkelingen toe en wil het gemeentebestuur complimenteren met de Uitgangspuntennotitie. Ook de bemoeienis van de SLS bij de planontwikkeling is in de ogen van STIEL een goede zaak, omdat deze partij ruime ervaring heeft met renovatie en gebruik van historische panden en daarbij altijd zorgvuldig met historische en architectonische waarden is omgegaan. We hopen wel dat Meelhatten in de tussentijd vaart maakt met onderhoud en herstel van het complex. De Vrienden van de Meelfabriek en STIEL hebben het afgelopen jaar meermalen gewezen op verloedering van sommige bouwdelen en de eenvoudige toegankelijkheid van het terrein en enkele gebouwen. In een artikel in het Leidsch Dagblad heeft de eigenaar toegegeven hiervan op de hoogte te zijn. Ook vernamen wij dat de eigenaar bliksemafleiders heeft verwijderd. We wijzen er op dat de eigenaar op grond van de Monumentenwet verplicht is het Rijksmonument op een zorgvuldige wijze te beheren, maar ook op grond van het Burgerlijk Wetboek aansprakelijk is voor eventuele schade en letsel aan derden toegebracht. Dat de historische waarden van het complex worden aangetast zou verschrikkelijk zijn, maar dat een spelend kind zich toegang tot het complex verschaft en vervolgens verongelukt zou onvergeeflijk zijn.

Fred Sengers

De meelfabriek aan het begin van de twintigste eeuw.

Foto Niek Bavelaar

(dat toen nog uitging van een compromis waarbij slechts zeven van de veertien bouwdelen zouden worden behouden) gecombineerd met het besluit van staatssecretaris Rick van der Ploeg om vrijwel het hele complex op de Rijksmonumentenlijst te plaatsen.

Dat betekent in feite dat eigenlijk alleen de werkplaatsen/gebouw technische dienst gesloopt dienen te worden. Deze gebouwen uit 1970 zijn cultuurhistorisch en architectonisch van gering belang. Op deze plek en het aanpalende Looiersplein wordt een parkeerkelder met daarop nieuwbouw woningen aangelegd. Ook wil de gemeente graag de oude Binnen Oostsingel herstellen. Dat zou kunnen betekenen dat ook de voormalige

punten alleen in de toelichting of helemaal niet worden genoemd. STIEL zal er bij het gemeentebestuur op aandringen alle monumentale waarden bij elkaar op een rijtje te zetten. Dat is wel zo duidelijk voor de eigenaar/planontwikkelaar.

Totaalplan

Nu zijn de huidige eigenaren van het complex aan zet. Zij moeten binnen het door de gemeente geschetste kader een totaalplan ontwikkelen voor het gehele terrein. Wethouder Alexander Pechtold heeft in de pers en aan de gemeenteraad laten weten dat bij het formuleren van de Uitgangspuntennotitie overleg heeft plaatsgevonden met VOF Meelhatten en dat daarbij van de kant van de eigenaren

KOOP EENS EEN FABRIEK

Het hergebruik van de voormalige Van Nelle-fabriek in Rotterdam wordt deels gefinancierd door particulieren. Nieuwe belastingwetgeving maakt het aantrekkelijk om te investeren in monumenten. Dat opent perspectieven voor De Meelfabriek en Het Kaasmerk in Leiden.

Nog even en dan moeten de laatste bouwvakkers en in hun spoor alle gaten, rommel en rondslingerend gereedschap weer verdwenen zijn. En dan staat het Van Nelle-complex in Rotterdam er weer net zo spic en span bij als in 1925, toen het karakteristieke fabriekscomplex van de architecten Brinkman en Van der Vlugt met veel feestvertoon werd geopend. Toen hypermodern, vandaag nog altijd tijdloos mooi.

Achter de façade van de gekromde, glazen gevelwand is een compleet nieuwe infrastructuur van kilometers kabel gelegd. Want het complex dat een paar jaar geleden nog op de nominatie stond om gesloopt te worden, krijgt een tweede leven als bedrijfsverzamelgebouw voor bedrijven in de communicatie- en it-branche.

Dat is mede te danken aan een omvangrijke groep particuliere en zakelijke beleggers. Van de totale verbouwingssom van 116 miljoen gulden, is 39 miljoen bijeengebracht door de verkoop van 780 participaties van 50.000 gulden per stuk. Zo participeren naast Property Conversion, het Projectontwikkelingsbureau voor Bouwnijverheid en Kondor Wessels Projecten (allen onderdeel van de beursgenoteerde onderneming Kondor Wessels Stevin) een grote groep beleggers in de Commanditaire Vennootschap Van Nelle Ontwerpfabriek.

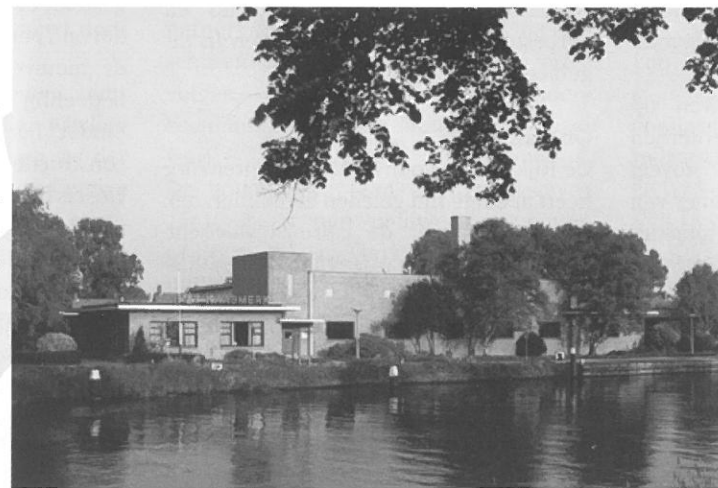
Belastingvoordeel

Het succes van deze derdenparticipatie is mede te danken aan de nieuwe Belastingwet. Met ingang van 2001 is er naast belastingvoordeel voor groene en ideële beleggingen, ook een bijzondere aftrekpost voor beleggers in monumenten. Het resultaat van de vennootschap - zeg maar de winstuitkering - moeten beleggers gewoon bij hun inkomen optellen. Maar hun aandeel in de kosten van onderhoud kunnen zij vervolgens als aftrekpost opvoeren. Zeker

in het geval van achterstallig onderhoud of hergebruikverbouwing kunnen die kosten hoog oplopen. In het geval van de CV Van Nelle Ontwerpfabriek wordt de totale belastingaftrek op 25.000 gulden per participatie geschat, uit te smeren over drie jaar. Belastingaftrek is één ding, een participatie in een commanditaire vennootschap is pas interessant als ook voldoende rendement op de investering wordt geboden. Dat lijkt in het geval van de oude koffie- en theeabriek geen probleem. Een flink deel van het bedrijf is al verhuurd en de initiatiefnemers verwachten een nettorendement van 11,1 procent op jaarbasis te kunnen bieden.

CV Meelfabriek

De aanpak van Kondor Wessels Stevin lijkt perspectief te bieden voor andere hergebruikprojecten. Elders in deze Stielz is te lezen hoe VOF Meelhatten, mogelijk samen met de Stichting Leidse Studentenhuisvesting (SLS), aan de vooravond staat van het ontwikkelen van een totaalplan voor de voormalige Leidse Meelfabriek. Het architectenbureau Rappange becijferde eerder dat herontwikkeling een kleine 70 miljoen gulden gaat kosten. Dat lijkt een maatje te groot voor de SLS en partijen achter Meelhatten. De gedachte is verleidelijk om een deel van het project, bijvoor-

Het karakteristieke pand van Het Kaasmerk in Nieuwe Bouwen-stijl kan alleen worden behouden als het een nieuwe functie krijgt. Hergebruik als bedrijfsverzamelgebouw lijkt voor de hand te liggen. Denkbaar is een variant waarbij een commanditaire vennootschap hergebruik ontwikkelt, waarbij de huurders in de vennootschap participeren.

Foto Niek Bavelaar Fred Sengers

beeld het ontwikkelen van bedrijfsruimte, te financieren met participaties in een commanditaire vennootschap.

Het zou aardig zijn als daarvoor kleinere participaties worden uitgegeven dan in Rotterdam. Met een prijs van zeg 2.500 gulden per participatie, kan de CV Meelfabriek uitgroeien tot een echt Leidse volksinvestering. Grotere beleggers kunnen meerdere participaties kopen, maar zo blijft deelname ook voor een kleinere beurs toegankelijk. Met 600 participaties kan aldus 15 miljoen gulden bijeen worden gebracht. De huurpenningen leveren rendement op, terwijl de herontwikkelingskosten op korte termijn tot een forse belastingaftrek kunnen leiden.

Het Kaasmerk

Ook voor andere projecten in Leiden lijkt deze aanpak soelaas te kunnen bieden. Momenteel bekijkt de monumentencommissie of Het Kaasmerk op de gemeentelijke monumentenlijst moet worden geplaatst. De huidige activiteiten, het produceren van kwaliteitsaanduidingen voor kaas, zullen vroeg of laat op een andere lokatie worden voortgezet.

Het karakteristieke pand in Nieuwe Bouwen-stijl kan vervolgens alleen worden behouden als het een nieuwe functie krijgt. Hergebruik als bedrijfsverzamelgebouw lijkt voor de hand te liggen; er is in Leiden ook tekort aan. Denkbaar is een variant waarbij een commanditaire vennootschap hergebruik ontwikkelt, waarbij de huurders in de vennootschap participeren. Hoe groter de deelname, hoe groter het voordeel dat zij genieten, waardoor de nettohuisvestingskosten dalen. Door aan de participaties een kettingbeding te verbinden, kan worden bereikt dat vertrekkende huurders (en eventueel derdenparticipanten) hun stukken het eerst aan de nieuwe en overige huurders moeten aanbieden.

Al met al lijkt de monumentvriendelijke belastingwetgeving een flinke duw in de rug te geven aan de mogelijkheden om behoud en hergebruik van industrieel erfgoed te realiseren.

Het zou aardig zijn als Leidse projecten van deze mogelijkheden gebruik maken.

STIELZMONUMENT

De tijd dat rokende schoorstenen en stampende fabrieksmachines het beeld van Leiden als industriestad bepaalden, ligt nog niet zo ver achter ons. Veel oude fabrieken, werkplaatsen en andere bedrijfspanden zijn in hoog tempo gesloopt. De overgebleven monumenten van bedrijf en techniek worden in de rubriek 'Monument' in de schijnwerpers gezet. In de negende aflevering van deze rubriek besteedt Wibo Burgers aandacht aan het marinevliegkamp Valkenburg, dat op termijn zal verdwijnen, en aan luchtvaartmonumenten in het algemeen.

VALKENBURG: ONVOLDOENDE WAARDEVOL VOOR MONUMENTENSTATUS

Het vliegveld Valkenburg wordt geen rijksmonument. Staatssecretaris Van der Ploeg (Cultuur) heeft afwijzend gereageerd op een verzoek van de Nederlandse Federatie voor Luchtvaartarcheologie, gesteund door twee andere monumentenorganisaties, het Cuypersgenootschap en de stichting Menno van Coehoorn, om dit vliegveld de status van rijksmonument te geven.

Het in aanbouw zijnde vliegveld Valkenburg werd in mei 1940 door de Duitsers overgenomen, waarna de aanleg in een stroomversnelling kwam. Naast het verhard van de landingsbanen, de bouw van munitiebunkers en benzine-opslagplaatsen, werd omstreeks 1942 een legeringskamp opgetrokken. In datzelfde jaar zijn de Duitse eenheden weer vertrokken in verband met het verlies van de luchtslag om Engeland en de slechte verdedigbaarheid van het vliegveld. Valkenburg heeft ook antitankgrachten, die werden aangelegd in het kader van de aanleg van de Atlantikwall, een door de Duitsers aangelegde verdedigingsgordel langs de Westeuropese kust. Volgens de Raad voor de Cultuur zijn die antitankgrachten nog de meest waardevolle onderdelen van het vliegveld.

De Duitsers lieten de gebouwen op Valkenburg eruit zien als boerderijen teneinde het militair gebruik zoveel mogelijk te camoufleren. Die manier van bouwen wordt 'Heimatschutz Architektur'

genoemd, die staat voor sobere, functionele baksteenbouw op een traditionele, ambachtelijke manier met respect voor de lokale omstandigheden. Het is echter duidelijk dat deze bouwtrant heel wat beter naar voren komt op het voormalige vliegveld Deelen bij Arnhem.

Dat Valkenburg een onvoldoende haalt voor de status van rijksmonument betekent overigens niet dat het maar moet verdwijnen. In zijn afwijzende beslissing zegt Van der Ploeg dat behoud van de gebouwen op Valkenburg zeer gewenst is. Vorig jaar waren er plannen om op Katwijk's grondgebied enkele gebouwen te slopen, maar dat is niet doorgegaan.

Nu wordt er gepraat met een projectontwikkelaar over herbestemming van deze gebouwen. De provincie Zuid-Holland is geporteerd voor natuurbehoud en herbestemming van de gebouwen in dit gebied.

Onderzoek

De Rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft al enige tijd geleden een onderzoek laten doen naar de cultuurhistorische waarde van vijftien historische vliegvelden in ons land (1910-1950). Daarbij gooiden vooral de vliegvelden Deelen en Twente hoge ogen. De rijksdienst wil bij voorkeur één of enkele vliegvelden de status van monument geven.

Ons land kent trouwens al een aantal luchtvaartmonumenten. Daartoe

behoort bij voorbeeld het vroegere stationsgebouw van het vliegveld Ypenburg, in de jaren dertig ontworpen door de befaamde Rotterdamse architect L.J. van der Vlugt in de stijl van de Nieuwe Zakelijkheid. Het is tegenwoordig het ontvangstgebouw voor bezoekers van de nieuwe woonwijk Ypenburg. Ook het verkeerstorentje van dit vroegere vliegveld krijgt een bestemming binnen de woonwijk.

Het stationsgebouw van het vroegere vliegveld Ypenburg: nu informatiecentrum voor de Vinex-lokatie Ypenburg.

Eind vorig jaar kreeg het stationsgebouw van de vroegere militaire basis Eindhoven, in 1993 buiten gebruik gesteld, een soortgelijke bestemming als dat op Ypenburg: informatiecentrum voor de nieuwe wijk Meerhoven. Het is de bedoeling ook 'hangaar A' te behouden omdat het de eerste betonnen boogconstructie in zijn soort was. Op Schiphol-Oost is het oude verkeerstorentje, in 1950 in gebruik genomen en in 1967 afgedankt toen het nieuwe Schiphol van de grond was gekomen, aan een nieuw leven begonnen als restaurant en onderdak van de businessclub Schiphol.

Soms herinnert er nog maar weinig aan een verleden in de luchtvaart. Wie bij voorbeeld op Schouwen-Duiveland komt, ontdekt bij Haamstede een hotel, dat eens een stationsgebouw van het vroegere vliegveld is geweest.

Wibo Burgers

BLOEMBOLLENSCHUREN IN WASSENAAR:

"OVER DRIE JAAR IS ER GEEN BOL

MEER IN WASSENAAR"

De grote kenner van het Hollandse landschap Jac.P. Thijsse liet zo'n 80 jaar geleden zijn licht ook schijnen over de bloembollenvelden in Zuid-Holland. Hij maakte voor uitgeverij Noordhoff een uitgebreide beschrijving bij een aardrijkskundige plaat uit 1914 van de bollenstreek.

In die tijd was de groei van de bollenteelt in volle gang. Vooral in de tweede helft van de vorige eeuw ontstond er, als gevolg van de toegenomen welvaart, een grotere behoefte aan luxeproducten als bloemen. Het centrum van de bloembollenkweek lag in Lisse en Hillegom, maar ook rond Uitgeest, West Friesland en het Westland. Daarnaast was er nog een aantal kleinere kwekerijen in Oegstgeest, Warmond, Katwijk, Rijnsburg en Wassenaar.

Tulpen zijn rond 1570 vanuit Turkije naar Nederland gebracht, waar Haarlem het eerste bloembollencentrum werd. De gronden achter de duinen bleken buitengewoon geschikt voor de bollenteelt. Daar lagen evenwijdig aan elkaar strandwallen, afgewisseld door smalle stroken klei- en veengrond. De duinen vormden een natuurlijke bescherming tegen de wind en de regeling van de waterstand was verzekerd door molens en - later - gemalen.

In de bollenteelt neemt de bollenschuur een belangrijke plaats in. Hier worden de bollen te drogen gelegd en verder klaargemaakt voor de handel. De eerste bollenschuren dateren uit de 19e eeuw. Ze waren van hout en eenvoudig gebouwd. Binnenin bestond zo'n schuur voornamelijk uit droogstellingen, die vaak onderdeel vormden van de constructie. De kwekers van bloembollen waren sterk afhankelijk van het weer. Zon en wind speelden een belangrijke rol bij het droogproces van de opgeslagen bollen. Dit drogen kon worden beïnvloed door het openen en sluiten van de vele ramen en deuren. Met de komst van de verwarming, waardoor het droogproces beter beheersbaar werd, werden de

kwekers daar minder afhankelijk van. De rijen openslaande ramen en deuren werden in feite overbodig; ze werden vervangen door kleinere vensters. Deze schuren zijn op verschillende plekken in Zuid Holland nog in allerlei soorten en maten te bewonderen. In Wassenaar staan er nu nog drie aan de Katwijkseweg, vlak achter de duinen. Tot voor kort waren dat er negen.

"Over twee à drie jaar is er geen bol meer te bekennen in dit gebied van ongeveer 100 ha. Met de beste bollengrond van Nederland", volgens kweker K. Overdevest. De gemeente Wassenaar gaat dit terrein als

Firma Overdevest, Katwijkseweg 19. Bij de sloop twee jaar geleden van de oude bollenschuur van deze firma was de draagfunctie van de stellingbalken duidelijk zichtbaar.

natuurgebied inrichten. De meeste schuren zijn al gesloopt, de overige volgen, voorzover ze geen andere bestemming kregen, binnen een paar jaar.

De bollenschuur aan de Katwijkseweg 16-17 heeft een nieuwe bestemming gekregen als verkoopruimte voor tuinmeubelen van teakhout. De oorspronkelijke staat is echter zoveel mogelijk behouden. Het karakteristieke uiterlijk van een bollenschuur uit de beginjaren van de vorige eeuw, vierkant met veel ramen om het droogproces te beheersen, is herkenbaar. Binnen zijn nog duidelijk de stellingbalken te zien waarop vroeger de rekken met de bloembollen te drogen werden gelegd.

cA. Overdevest begon in 1926 op bescheiden schaal met de export van

Bollenbedrijf Prins en Topper zal worden gesloopt.

bloembollen. Na 1945 breidde de export zich sterk uit. Zo werden in de jaren vijftig jaarlijks ruim duizend kisten met bloembollen geëxporteerd naar Amerika en Canada. Reden om in 1958 een bouwvergunning aan te vragen voor de bouw van een grotere bloembollenschuur. Inmiddels is het bedrijf grotendeels gestopt met de bloembollenteelt.

De sfeervolle schoolplaat uit 1914 van het kleurige bollenlandschap met bollenschuren zal voor Wassenaar binnenkort verleden tijd zijn. Daarmee verdwijnt een uniek stukje industrieel erfgoed uit deze gemeente.

Loes Noordhoff-Baas

Illustraties afkomstig uit oorspronkelijk artikel (zie onder).

Bronnen:

H. Schuding e.a. (red.), Veranderend Landschap, cat. tentoonstelling Drents Museum, Assen 1992.

W. Burgers, "Waardevolle historische bollenschuren bewaren", Erfgoed 1999-1, p. 25 e.v.

M. Popma, Beelden van bollenschuren. Het cultureel erfgoed van de bloembollenstreek 1850-1940, Lisse, 1998

Oud Archief Gemeente Wassenaar, dossiernummers 1649, 2348 en 2916 Industrieel Erfgoed in Zuid Holland, Fietsen door de Bollenstreek, route 1, Den Haag, 1996.

Dit artikel verscheen eerder in Haagvaarder jaargang 8, nummer 28, februari 2001. Haagvaarder is het Bulletin van de Stichting Haags Industrieel Erfgoed (SHIE).

Voorbeeld van 'Heimatschutz Architektur' op Deelen: een hangaar vermomd als boerderij.

NIEUW WERKLUST

RIJKSMONUMENT

Alleen de handtekening van staatssecretaris Rick van der Ploeg ontbreekt nog, verder zijn alle voorbereidingen om Nieuw Werklust op de Rijksmonumentenlijst te plaatsen afgerond.

De Rijksdienst voor de Monumentenzorg heeft inmiddels positief geadviseerd over de beschermenswaardigheid van de voormalige kleiwarenfabriek in de gemeente Rijnwoude. Een STIEL-werkgroep onder leiding van Ginus

Nusteling en Henk Budel heeft zich in de zomer van 2000 sterk gemaakt voor dit bijzondere fabriekscomplex aan de Rijn. Grote vraag is natuurlijk wat vervolgens met Nieuw Werklust gaat gebeuren. Projectontwikkelaar Hanze Vast is nog altijd geïnteresseerd om er in de oude fabrieksgebouwen het hoofdkantoor van een ict-bedrijf te realiseren. Ook de lokale ondernemer Frank van Rijn hoopt op het complex zijn bedrijf te kunnen vestigen. STIEL hoopt dat een nieuwe eigenaar open oog heeft om ook delen van het complex aan derden te verhuren. We denken dan bijvoorbeeld aan de Stichting Issoria die vanaf het begin af aan interesse heeft getoond om in de voormalige

fabrikantenvilla een hospice te vestigen. Maar ook voor de nog vrijwel intacte oveninstallatie is mogelijk een nieuwe gebruiker te vinden. In de regio zijn twee aardewerkbedrijven die (op termijn) niet op hun huidige plek kunnen blijven: Aardewerkfabriek Van Velzen in Sassenheim en Ginjaar Kleiwarenfabriek in Leiderdorp. Het zou aardig zijn als de mogelijkheden werden onderzocht of een van deze bedrijven op het terrein van Nieuw Werklust kan worden voortgezet. Op die manier kan voor onze regio karakteristieke bedrijvigheid worden voortgezet op een plek waar dat al honderden jaren gebeurt.

DE DICHTERSWIJK WEER IN OORSPRON- KELIJKE STAAT ?

Een bewonersgroep uit de omgeving Jacob Catslaan onderneemt actie om hun mooie wijk weer wat in de originele staat te krijgen. Dergelijke initiatieven

De Jacob Catslaan in Leiden: streven naar de juiste stijl en originele staat.

zijn waardevol en dienen ons aller steun te krijgen. Men tracht te bevorderen dat het glas in lood uit de jaren dertig behouden blijft en waar verloren weer wordt teruggebracht. Verder streeft men naar schilderwerk in de oorspronkelijke kleuren, behoud van de Deventer-lantaarnpalen die nog gemaakt zijn door de Grofsmederij.

Zoals in het vorige Stielz staat, zoeken we mensen die bereid zijn een historisch onderzoek te doen naar het ontstaan van de wijk. Is het een kenmerkende stijl, wanneer gebouwd, welke architect en aannemer, is het uniek, heeft het een herinneringswaarde. Wie wil dat eens doen?

8 & 9 SEPTEMBER: OPEN MONUMENTEN- DAGEN

Het comité OMD, waarin ook Stiel is vertegenwoordigd, is al weer maanden bezig met de voorbereiding. Het onderwerp is dit jaar "wonen" en er wordt druk gezocht naar panden die dat onderwerp uitstralen, bijzonder zijn en normaal ook nooit te bekijken zijn.

Dat is met dit onderwerp niet eenvoudig omdat veel bewoonde huizen zich niet lenen voor veel bezoekers. Enkele toppers zijn er echter al, maar als u nog iets bijzonders weet willen we dat graag horen.

Voor beide dagen hebben we veel vrijwilligers nodig om toezicht te houden of, als men dat wil en kan, informatie te geven over het pand. Zoveel mogelijk worden van ieder pand gegevens verzameld.

Veel donateurs van Stiel zijn reeds ingeschreven als vrijwilliger maar omdat we er van uitgaan dat iedere vrijwilliger maar een dagdeel dienst doet hebben we er nog wat nodig. Aanmelden en informatie bij Joop J.Gijsman.

Misschien wel de laatste Leidse bollenschuur. Wie komt er met een goed herbestemmingsplan?

BOLLENSCHUUR: HET BEHOUDEN ZEKER WAARD

Bollenschuren: herinneringen aan vroeger zou je ze kunnen noemen. In Leiden zijn ze schaars en misschien is deze wel de enige die er nog is. Hij staat naast het Drukkerijmuseum aan de Hoge Morsweg tegenover Akerboom Scheepswerf.

In de bollenstreek is men actief bezig met het hergebruiken van deze monumenten en in het Leids Dagblad van 31 maart stond net een prachtig voorbeeld van een bollenschuur in Lisse die met behoud van de oorspronkelijke vorm en de karakteristieke deuren als woonhuis in gebruik werd genomen onder de titel: "Cees van Duijn maakt paleisjes van bollenschuren".

Heeft Leiden ook niet een van Duijn ?

STIELZ GRAVURES

De Leidse 'Gravure'

FABRIEK

EN

GALPV34795

Al in de Franse tijd, in het begin van de negentiende eeuw, droomden Leidse textielfabrikanten van het Engelse systeem, de nieuwe techniek die weefgetouwen en volmolens met stoom zou bewegen. Jan van Heukelom was zo'n fabrikant en zijn stoommachine was in 1817 de eerste in de Nederlandse textielindustrie.

Het merk, dat Jan van Heukelom in die tijd ging gebruiken, was ook een nieuwigheid, zij het met een lange voorgeschiedenis. Tot in de achttiende eeuw bestonden er alleen loden waarmarken als resultaat van stedelijke controle op de Leidse textiel. Het ingewikkelde stelsel van prentloden, visitatieloden, meetloden en opperstelloden was nog gebaseerd op de uit de middeleeuwen stammende corporatieve organisatie van de fabricage. Er werd weliswaar ondernemingsgewijze geproduceerd, maar de ondernemer zelf bleef anoniem, hij mocht zijn naam niet op zijn lakens of saaien zetten. Dat belemmerde bewust marktwerking en prijsconcurrentie. DelaCourt, een desondanks schatrijk geworden textielmagnaat, sprak zich daar al in de zeventiende eeuw tegen uit. Pas in de loop van de achttiende eeuw kwam hierin drastisch verandering. Toen ontstonden de individuele fabrieks- en handelsmerken van Jacob & Abraham LePoole, Albertus Van Poot, J.G. Van Wensen, F. Van Lelyveld Ws. Zoon & Co. en tientallen andere Leidse fabrikanten. De moderne functie in het economische verkeer kwam nog niet in de beeldtaal van deze merken tot uitdrukking. Ze droegen afbeeldingen van Griekse goden die handel en wetenschap symboliseerden en waren volgepropt met andere allegorische verwijzingen, die misschien toen al niet meer door de klanten werden begrepen.

De Van Heukeloms, een familie met een lange traditie in het Leidse laken, kozen in dit geval voor een eenvoudiger en zakelijker ontwerp: Een staande leeuw met zwaard en pijlenbundel en een schild met het Leidse stadswapen.

De voorstelling wordt geflankeerd door twee gevleugelde creaturen met een leeuwenkop en een drakenstaart, die uitmondt in sierlijk krullend rankwerk. Deze chimaera's zijn slechts decoratief bedoeld.

Ten opzichte van de gegroeide Leidse conventie houdt deze voorstelling dus een vernieuwing in. Toch is er wat vreemds aan de hand met het ontwerp: "B. Picart delin 1718" staat er in kleine letters en de koopvaardijsschepen op de achtergrond dateren van ver vóór de negentiende eeuw. Bernard Picart, Le Romain (1673-1733), was een Franse classicistisch graveur, die vanaf 1712 in Amsterdam woonde. Hij kan dus niet het merk in opdracht van Jan van Heukelom in het begin van de negentiende eeuw hebben ontworpen.

Wat is er aan de hand? Mogelijk is de tekening van Picart ("Picartdelin", dat betekent getekend, niet gegraveerd) wel in het begin negentiende eeuw in opdracht van de Leidse fabrikant opnieuw gegraveerd en aangevuld met een ruimte voor het nummer van het stuk en het huismerk van de Heukeloms. Of het schild met het Leidse stadswapen ook op de tekening van Picart heeft gestaan, zullen we pas weten als ooit die oorspronkelijke tekening opduikt.

Henk Budel

de Muze over Bedrijf & Techniek

VOORUITGANG:

DISCUSSIES OVER VOOR- EN NADELEN

Gedichten verschenen in de negentiende eeuw niet alleen in boeken, bundels en tijdschriften. Er bestond ook een bloeiende markt van brochures, pamfletten en soortgelijk vluchtig drukwerk. Drukkers drukten talloze losse gedichten op één vel, die aldus verspreid werden. Het is begrijpelijk dat auteurs, uitgevers en datum van uitgave van dit leesvoer dikwijls onbekend zijn. Veel ervan is ook niet bewaard gebleven: zòn blaadje was niet duur, raakte gemakkelijk zoek en verloren, of werd letterlijk stukgelezen.

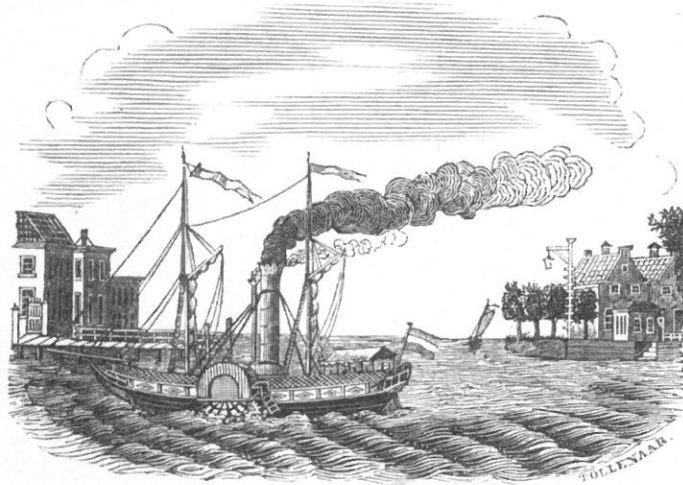
Losse gedichten gingen vaak en vooral over actuele onderwerpen, die op dat moment in het nieuws waren en heftige reacties opriepen. Ze werden geschreven naar aanleiding van de verbanning van Napoleon, de dood van Willem I, de Belgische Opstand en natuurlijk ook naar aanleiding van de wonderbaarlijke ontwikkelingen in bedrijf en techniek. Zo luchtte menig dichter zijn hart over de komst van de stoomtrein, in de vorm van samenspraken in rijm of anderszins, die los te koop waren. De titels van dit soort gedichten klonken als 'De stervende Haarlemsche schuit' of 'Zamenspraak tusschen de Spoorwagen en de trekschuit.

Veel bekijks

De komst van de eerste stoomboot in Nederland was natuurlijk ook groot nieuws. De Leydsche Courant van maandag 13 mei 1816 schreef: 'DORDRECHT den 10 Meij. Heden morgen, even na half zes ure, zag men voor deze Stad, voor de eerste maal, een Stoom-Vaartuig verschijnen, hetwelk, waarschijnlijk uit Engeland komende, tegen wind en stroom met eene aanmerkelijke snelheid langs deze Stad passeerde, en vervolgens door de Noord naar Rotterdam opvoer. Gemeld Vaartuig was zeer fraai toegerust, en scheen, zo veel men in het voorbijsnellen kon waarnemen, voornamelijk tot een Paket-Boot ingerigt.

Koning Willem I kwam, volgens de krant, op zaterdag meteen een kijkje nemen. Hij stapte aan boord en voer een stukje

met de boot mee: ' [...] tweemaal voorbij de Stad, wordende door eene ontelbare meenigte menschen, die zich op de Hoofden, in de Boomtjes en in de Huizen op de Haringvliet bevonden, herhaalde malen met veel geestdrift begroet. De toeschouwers reageerden enthousiast op de aanwezigheid van de koning, maar waren zeker ook geïmponeerd door het snelle fenomeen te water. De proefvaarten van de eerste stoomschepen trokken veel bekijks; de oevers zagen bij zo'n gelegenheid zwart van de mensen. Het tijdschrift De Algemeen Letterlievend Maandschrift drukte meteen een litho af van de boot en lichtte zijn lezers in over de identiteit van het schip: het was de stoompaketboot The Defiance. Kapitein Wager had de koning wellicht uitgenodigd voor een bezoekje. Wager probeerde hier concessies te verwerven, maar dat zou hem niet lukken. De overheid durfde op

Stoomschip op de titelpagina van de 2e druk van een boekje van D. van den Bosch: 'Verklaring van het Stoomwerktuig; zijnde eene algemeen bevattelijke beschrijving van deszelfs onderscheidende deelen, samenstelling en werking', in 1843 uitgegeven door M. Schooneveld & Zoon te Amsterdam.

dat moment nog niet aan de rechten te tornen van de zeilschippers, die de veerdiensten onderhielden.

Bedelstaf

De journalisten schreven het eerst over het nieuwe transportmiddel (waarvan het allereerste exemplaar in 1807 op de Hudson voer), maar het liet ook de dichters niet onberoerd. Zeker omdat zo'n revolutionaire ontwikkeling meteen aanleiding gaf tot felle discussies over de voor- en nadelen. Als schrijver kon je die heel goed laten zien in de vorm van een dialoog: je voert twee personages op, een voor- en tegenstander. Dat gebeurt bijvoorbeeld in het gedicht 'De voor- en nadeelige zijde der stoombooten. Hans verzet zich tegen de problemen die de stoomboot met zich meebrengt, maar zijn kameraad Klaas ziet er wel iets in: zie pagina hiernaast.

Waar het over gaat, is duidelijk. Klaas en Hans staan te kijken naar een stoomboot. Hans ziet de ellende al in het verschiet: de stoomboot zal de schippers van de zeilboten het brood uit de mond stoten. Ze zullen tot de bedelstaf vervallen. Hans ziet de Amsterdammers terecht komen in Frederiksoord. (Daar probeerde de Maatschappij van Weldadigheid sinds 1818 de armen van bestaansmiddelen te voorzien door hen in te zetten bij de ontginning van de heidevelden.) De negentiende eeuw mag een tijdperk van verlichting en vooruitgang zijn, meent Hans, maar daar worden allerlei mensen het slachtoffer van. Af en toe vliegt er ook zo'n schip de lucht in. Ten overvloede wijst Klaas nog op de komst van het gas, een andere nieuwigheid - die traditionele bedrijven als de kaarsenfabriek overbodig maakt. Duidelijk is dat Klaas een voorstander is van de nieuwe ontwikkelingen, maar Hans krijgt het laatste woord. Overigens begrijp ik het slot van het gedicht niet helemaal: wat is eigenlijk een torenschuit? Maakt de dichter hier tersluiks reclame voor

lees verder op pagina 16

De voor- en nadeelige zijde der stoombooten

In gesprek

'Wat damp't dat vaartuig sterk, waartoe dat felle stoken? Hoe, moet men voor een jaar gort of erwten koken? Of vriest het dat het kraakt? Waartoe die gloed zo fel? Of is Vulkan¹ aan boord met al t gebroed der hel? Vroeg Hans aan slimmen Klaas, die, driftig opgeblazen, Vol spijt hem toevoegt: 't Is de Stoomboot: hoor 't razen Van t water dat reeds kookt. Straks, zonder zeil of wind, Doorstuift zij t golvend nat, en wendt en draait gezwind, Waar t roer haar voeren wil, door machinale vinding. Maar Hans, een weinig doof, verstaat hier door verslinding. k Geloof het wel,' sprak hij, 'zulk varen kost braaf geld. Doch hoe is t met de beurs der Schippers toch gesteld? 'Och! t zijn geen Schippers, Hans! t Zijn meestal rijke heeren, Die, tot een Maatschappij gevormd, het eens proberen. Zij hebben duizenden en bouwen schepen aan; De Veren gaan te niet, men moet per Stoomboot gaan. 'Stop! 'Stop', zei Hans. 'Wil niet zoo spoedig vreezen, De Overheid zal toch der Schipperen schutsheer wezen. 'Geloof dat niet', sprak Kees. 'Daar komt geen spaak meer in, Het rad draait immers rond, elk streeft naar zijn gewin. Men ziet dan in deez' eeuw en door die nieuwigheden Voor t eertijds bloeiend veer, een ijz'eren keten smeden, Die drukkend knellen zal om menig Schippers hals, En huisgezin en kroost verderven! Foei! t Is valsch! Wie zal hun voeden? Wie verzorgen? Schadeloos stellen? Als hebzucht naar zich haalt en centen weet te tellen, Den ouden Schippersgast nu machinaal ontroofd? O, tijd, o zeden! Neen, wie had zulks ooit geloofd? Verlichting? Ja, maar ach! Hoe menig zit in t duister! Men dooft de laatste vonk van doude roem en luister, Werkt alles door elkaâr, rukt alles uit t verband, En breekt elkaâr de nek!... O dierbaar Vaderland! O grijze Amstelstad, waarin wij zijn geboren! Welhaast zinkt gij in t niet, en alles is verloren! Welhaast een visschersdorp, en uwen naam vermoord; Uw ingezetenen vervoerd naar Frederiksoord... Weg, Stoomboot, hoe vermaard, hoe ruimschoots ook geprezen! k Blijf, zoo gij blijft bestaan, t grootste onheil vreezen!

'Schei uit! Wat draaft gij door! Wat maakt ge u bijster kwaad!' Sprak Klaas. 'Maar, apropos, hij die allenig praat, Heeft ook altijd gelijk; die kan wel redeneeren. Met zeven stommen als met regtsgeleerde heeren. Neen, luister, lieve vriend! In de eeuw der duisternis Was t nacht: de dag brak aan, toen de eeuw geboren is Waar Kunst en Wetenschap zoo luistervol op bogen. Ja, roemrijk is onze eeuw! Wij zien met eigen oogen, Hoe t licht der Kunsten zich al meer en meer verspreidt: Der menschen fijn vernuft, gepaard met werkzaamheid, Schept wond'ren, dag en nacht, door vlijt en vorderingen.' 'Het is een fraaije kunst, om in de lucht te springen!' Sprak Hans: 'Hoe menigmaal las ik niet in de krant: Er is een Stoomboot weêr gesprongen of verbrand, Of onlangs zonk er een in t midden van de golven, Men overstroomde elkaâr, en, door de zee bedolven, Vond menig reiziger al dansende zijn graf! Wie beeft niet bij t verhaal? Wie kwam er levend af? Wie voelt, om t doodsgevaar, zijn tranen niet ontspringen! En nogtans roemt men stout op Kunst en vorderingen!! En, top! Ik stem eens toe het nut der wetenschap, Wat baat die nuttigheid, schoon op den hoogsten trap, Wanneer zij schadelijk wordt door listig onderkruipen, Of smeer² van anderen lekt, of in haar beurs doet druipen? Of schandelijk t Schippersvolk de bete broods ontnemt? Gewis die nuttigheid, hoe hoog geroemd, klinkt vreemd! En echter kan ze toch, naar billijkheid en orde, Door de achtbare Overheid naar eisch geweigerd worden: Voorvaderlijke pligt eischt regt en billijkheid. Neem mij niet kwalijk, vriend! Dit diende tot bescheid Op uw verlichte eeuw. Wilt gij haar glans zien glore, Loop dan naar de Amstelstraat; daar is een licht geboren Dat in uw oogen straalt; maar, maatje, het is Gas! De kaars- of lampfabriek komt ook niet meer te pas: De Kolenmijn geeft licht, de stoomkracht stuwt het bootje, Maar met die nieuwigheid damp't alles naar zijn grootje! 'k Heb niet meer tijd, sprak Klaas: 'Vaarwel! Maar, tot besluit, Ik ga per STOOMBOOT en gij met de TORENSCHUIT 'Wat zou ik, zeide Hans, 'per Toren schuit vertrekken, Zijt g'in den Kop gebruid³ om zoo met mij te gekken Terwijl er op deez stond geen toren meer bestaat. Dit weet gij immers ook, waartoe die zotte praat? Hebt gij haar klaagstem dan, in dichtmaat niet gelezen? Zij zal uwe aandacht wel der moeite waardig wezen; t Geen gij daar voor betaald, is slechts gering, klein geld, En gij ontwaart hoe 't thans, en vroeger, was gesteld.

¹ Vulcanus is de Romeinse god van het vuur en van de metaalbewerking.

² (smeer)geld.

³ Ben je niet goed bij je hoofd om...

een ander (los) gedicht, over een verdwenen toren?

Onderaan het gedicht wordt de drukker genoemd, de Amsterdammer B. Koene. Wellicht vond het gretig aftrek, want ook andere drukkers zagen er brood in: ik vond nog een exemplaar van hetzelfde gedicht gedrukt door J. de Vogel te Amsterdam. Vermoedelijk verscheen het ergens in de jaren twintig van de negentiende eeuw, toen de eerste Nederlandse stoomschepen werden gebouwd.

Meer luxe

Zoals bij de introductie van elke nieuwe vinding, ging het als verwacht: menig schipper zal inderdaad brodeloos geworden zijn. Maar het stoomschip verschaftte ook aan veel anderen veel werk. Dat illustreert het verhaal van de Nederlandsche Stoomboot-Maatschappij, opgericht in 1823. Deze maatschappij opende scheepvaartlijnen op Antwerpen, Nijmegen en Keulen en later ook op Londen. De rederij begon ook zelf aan de bouw van stoomschepen en vierde in 1923 haar honderdjarig bestaan als 'Maatschappij voor scheeps- en werktuigbouw Feijenoord'.

In de jaren vijftig voeren er ongeveer

twintig Nederlandse stoomschepen rond. Aanvankelijk waren ze inderdaad niet erg veilig voor de passagiers, want er ontlofte wel eens een stoomketel. Later

Silhouet van Gerhard Moritz Roentgen (1795-1852), oprichter en eerste directeur van de Nederlandsche Stoomboot-Maatschappij.

Uit: M.G. de Boer, *Leven en bedrijf van Gerhard Moritz Roentgen*. [Rotterdam 1923.]

verbeterde dat, ook al omdat er van overheidswege toezicht op het stoomwezen kwam. De eerste stoomschepen waren inderdaad kostbaar: ze kostten bij de bouw ongeveer f. 400.000,- en verslonden vrachten steenkolen. Het ging hier voor arbeiders, die veelal nog geen gulden per dag verdienden, om immense bedragen. De machines werden evenwel steeds beter en de meeste pakketboten - snelle zeilschepen die in een geregelde dienst goederen, post en passagiers vervoerden - werden op den duur vervangen door stoomschepen. De auteur van het boekje 'Mijn uitstapje van Kampen naar Arnhem, met de stoomboot Drusus', noteerde in 1845 dat de stoomschepen het reizen op de IJssel makkelijk en aangenaam maakten. Het gebruik van stoomschepen nam dan ook snel toe, hoewel het nog tot in de twintigste eeuw zou duren voordat de zeilschepen helemaal uit de binnenvaart verdwenen, zoals Hans al voorzag. De discussie van Hans en Klaas is er een van alle tijden: de vooruitgang brengt veel aangenaams met zich mee, zoals meer luxe en nieuwe mogelijkheden - maar niet voor iedereen...

Korrie Korevaart

GRAANMAALDERIJ GELUKKIG GESLOOPT

Een onooglijk geval, dat gelukkig tegen de vlakke is gegaan. Dat is misschien een wat vreemde opmerking in een periodiek van een club die vooral behoud van industriële monumenten is toegedaan. Er zullen echter maar weinig mensen rouwig zijn om de verdwijning van de begin dit jaar gesloopte graanmaaldery Rembrandt in Hazerswoude-Rijndijk. Een bakstenen fabriekje met roestige golfplaten uit de jaren zeventig van de vorige eeuw, liet geen enkel monumentenbeschermershart sneller kloppen.

Reden om toch even stil te staan bij de plek waar langs de Rijn een paar villa's zullen verrijzen, is de geschiedenis van deze locatie. (Eerder werd die uitvoeriger beschreven in Stielz 2/1999). Al vanaf de veertiende eeuw waren op de plek van de maalderij bedrijven actief. Er hebben in totaal drie molens gestaan die graan maalden. De laatste is in 1926 van zijn kap en wieken ontdaan, waarna het restant in de jaren zeventig werd gesloopt en vervangen door het nu afgebroken silogebouw.

Hardnekkige geruchten willen dat de vader van schilder Rembrandt van Rijn er eens heeft gewerkt en dat zelfs de beroemde schilder in de molen geboren

zou zijn. Streekhistoricus C. Kroon wijst dat verhaal in een artikel in het Leidsch Dagblad (van 12-01-01) naar het rijk der fabelen. Een paar jaar geleden schreef hij een boekje over de Rembrandt. Volgens hem heeft de fabriek in de achttiende eeuw een eigenaar gehad die Van Rijn heette, waarna de legende ontstond. Ruim na de wereldberoemde Rembrandt dus, die leefde van 1606-1669.

Die legende trok tot voor kort nog regelmatig rondvaartboten met vooral

Graanmaaldery 'Rembrandt' aan de Rijn in Hazerswoude-Rijndijk. Deze bron van plaatselijke mythes is nu onmaskerd en "gelukkig gesloopt".

Eric Jan Weterings

PROEFSCHRIFT RUDI VAN MAANEN ONTSLUIT

HET LEIDSE GEMEENTEARCHIEF TOT 1929

R.C.J. van Maanen, Inventaris van het stadsarchief van Leiden 1816-1929 (Leiden 2000) uitgave Gemeente-archief Leiden ISBN 90 72493 19 2, inclusief cd-rom. Verkrijgbaar bij o.a. het Leidse Gemeentearchief, prijs f 65,- (voor leden van de verenigingen Oud Leiden en Jan van Hout f 55,-)

De titel van dit boek is op het eerste oog misschien niet zo veelzeggend. De inhoud is echter niet gering: het behelst inderdaad de volledige inventaris van het Leidse stadsarchief van de negentiende en twintigste eeuw tot de verwoestende stadhuisbrand van 1929. Samen met de in 1986 uitgegeven *Inventaris van het Stadsarchief van Leiden 1574-1816* beschikken we daardoor over een beschrijving van het hele Leidse stadsarchief vanaf de middeleeuwen. Dat betekent de ontsluiting van één van de grootste Nederlandse steden, in historisch opzicht dan: het Leidse stadsarchief is na Amsterdam het grootste van Nederland. Beide boeken tezamen kunnen als het levenswerk van Rudi van Maanen, de adjunct-gemeentearchivaris van Leiden en in Stielz-kringen geen onbekende, omschreven worden. Hij heeft hieraan sinds 1972 gewerkt.

Het is overigens een uniek boek, niet alleen door de omvang van het werk. Het is namelijk tevens het academisch proefschrift, waar Van Maanen kort geleden op gepromoveerd is. Het is voor het eerst dat op deze wijze de (archief-) wetenschappelijke waarde van een inventaris erkend is en dat is zeker terecht. De gebruiker van dit boek heeft daaraan een zeer uitgebreide inleiding en verantwoording te danken van in totaal 114 pagina's.

Wat is nu het belang van zo'n inventaris, meer in het bijzonder voor de geschiedenis van 'werkend Leiden'? Een inventaris is een geordende beschrijving van en toegang tot wat er nog over is aan archivalia van de administratie van de stad en te vergelijken met de catalogus van een (grote) bibliotheek. Zonder een inventaris is het kilometersdikke archief vrijwel ontoegankelijk. Een inventaris is dus op zich geen geschiedschrijving, zoals Van Maanen ook aangeeft, maar een hulpmiddel dat moet leiden tot geschiedschrijving. Een belangrijke keuze, waaraan Van Maanen veel aandacht besteedt in de inleiding van deze inventaris, is hoe je zo'n inventaris dan indeelt: volg je de oorspronkelijke indeling van de "archief-vormer", de instelling, die dit archief gemaakt heeft of gooi je alles door elkaar en orden je volgens een nieuw uitgangspunt,

bijvoorbeeld thematisch of strikt chronologisch? Van Maanen heeft gekozen voor een combinatie van (vooral) de ambtelijke en de bestuursstructuur (p. XLIX). Dat betekent dat hij uitgaat van de ambtelijke structuur zoals die in de negentiende eeuw bestond. Het gevolg van deze keuze is dat enige kennis van deze structuur noodzakelijk is voor een goed begrip van de inventaris, vooral ook om er goed en gericht in te kunnen zoeken. Net zoals in zijn inventaris over de jaren 1574-1816 biedt Van Maanen de lezer deze kennis, en wel in het tweede hoofdstuk van de inleiding: "De archiefvormer: het stadsbestuur".

Wie nu denkt dat de inventaris van het stadsarchief alleen van belang is voor wie in de politieke of administratieve geschiedenis van Leiden geïnteresseerd is, vergist zich. Wij leven op dit moment in een tijdperk van toenemende privatisering en verzelfstandiging van wat tot voor kort als overheidszaken werden beschouwd. Het is moeilijk te voorspellen of deze trend zich op de lange termijn zal voortzetten dan wel weer zal afzwakken: volgens sommigen is het terugtrekken van de overheid in uiteenlopende sectoren al te ver gegaan maar volgens anderen nog niet genoeg. Historisch gesproken is echter niets nieuws onder de zon: ook in vorige eeuwen blijkt dat de overheid zich soms intensief met bepaalde taken bezighield en soms nogal op afstand. Opmerkelijk is bijvoorbeeld dat in Leiden in vergelijking met andere Nederlandse steden de reinigingsdienst (o.m. vuilnis ophalen) pas zeer laat (1914) een overheidsdienst werd. Zelfs een oppervlakkige blik op de inventaris leert dat zeker in een stad als Leiden het stadsbestuur de neiging had om zich met van alles en nog wat te bemoeien. In de negentiende eeuw neemt deze bemoeienis ook toe: het aantal gemeente-ambtenaren groeit behoorlijk.

Dat betekent dat er óók voor onderzoek naar werkend Leiden en het industriële erfgoed veel belangrijke informatie voorhanden is. Direct interessant zijn vooral de archiefstukken, die in het hoofdstuk "Bemoeienis met bedrijven" (p. 240) genoemd worden, die onder meer gaan over het plaatsen van stoommachines in de stad begin negentiende eeuw en de oprichting van vele van de in deze eeuw gestichte fabrieken. Ook delen van het hoofdstuk "Openbare Werken" (p. 63 en verder), vooral de paragrafen 5 en 6 (Woning- en bedrijfstoezicht en Stadsverlichting), alsmede het archief van de commissie van fabricage (de latere gemeen-

tewerken) vanaf pagina 163 bevatten veel interessants. Ook de archivalia met betrekking tot de stadsarchitect moeten hier worden genoemd, over wie overigens ook op pagina 209-248 veel te vinden is in het apart aan de stadsarchitect gewijde hoofdstuk. Om een voorbeeld te noemen: Barendregt heeft in zijn recent verschenen artikelen over de stadsarchitect Salomon van der Paauw (1794-1869) onder meer uit deze archieven veel geput (Erfgoed van Industrie en Techniek, jaargang 9 (2000), nr. 3, p. 74-84 en jaargang 10 (2001), nr. 1, p. 16-23, ten dele in dit nummer van Stielz opgenomen). Op nog veel meer punten kan belangrijke informatie met betrekking tot het Leidse industriële erfgoed verborgen zitten. Bijvoorbeeld in het hoofdstuk "Handel, nijverheid, verkeer 1816-1915" (p. 74 e.v.), waarin veel stukken over de hallen, waar tot midden van de vorige eeuw de textiel gekeurd moest worden, de markten, de neringen en het transportwezen. In het hoofdstuk "Vervoer en verkeer" (p. 218) zal ook het nodige te vinden zijn over onder meer trekvaarten en de aanleg van de eerste spoorlijnen. En er is zeker nog veel meer, dat op de creatieve speurzin van de in het verleden, óók het industriële, van Leiden geïnteresseerde onderzoeker ligt te wachten.

Het na noeste arbeid tot stand gekomen werk van Van Maanen zal voor lange tijd een onontbeerlijk en onontkoombaar uitgangspunt en referentiepunt van alle historisch onderzoek in Leiden tussen 1574 en 1929 vormen. Al is de inventaris zelf geen geschiedschrijving, het is een zeer belangrijk hulpmiddel daartoe. En eigenlijk is het ook niet waar dat het geen geschiedschrijving is, want de gedegen inleiding is niet alleen vanuit archiefwetenschappelijk oogpunt van belang, maar de beschrijving van de structuur en ontwikkeling van het Leidse ambtelijke en bestuurlijke apparaat is zelf ook een historische studie van formaat. Zowel inleiding als inventaris zullen bijdragen tot verdieping van de kennis van het Leidse verleden.

Bij het boek tenslotte is een cd-rom gevoegd met daarop de inventaris in digitale vorm, als Word-document, te raadplegen. Zodoende kan gemakkelijk gezocht worden op alle mogelijke termen, die kunnen leiden naar niet vermoede vindplaatsen. Wel moet gezegd worden dat aan dit onderdeel meer aandacht besteed had kunnen worden. Gedacht zou kunnen worden aan ontsluiting door middel van bestaande systemen. Nog mooier zou het natuurlijk worden als deze inventaris in de toekomst op internet zou komen te staan. Maar dit zijn slechts opmerkingen van zijdelings belang ten aanzien van dit belangrijke magnum opus.

Heiko Tjalsma

Stadsarchitect Van der Paauw verlichtte Leiden met gas

DE EERSTE LEIDSE STRAATVERLICHTING

OP STEENKOLENGAS

Salomon van der Paauw was van 1816 tot 1863 Stadsarchitect van Leiden. In deze functie werd hij met een groot scala van problemen geconfronteerd. Hij heeft in twee gevallen voor een oplossing daarvan zijn toevlucht gezocht tot het maken van een model om zijn ideeën aanschouwelijk te maken. Dit artikel gaat in op zijn model voor een straatverlichting met steenkoolgas.

Rond 1600 liet het stadsbestuur van Leiden bij wijze van eerste verlichting van straten een kleine 100 kaarslantaarns, volgens een systematisch plan, op strategische plekken in de stad plaatsen.¹ In de eerste helft van de 19de eeuw waren de kaarsen als verlichtingsmiddel vervangen door olielampjes. Elke avond werden zij door de lantaarnopsteker ontstoken. De verlichting was sinds 1826 een zorg van de stadsarchitect.²

Felix Droinet, koopman-ingenieur, bezat sinds 1835 een octrooi op een procédé van niet gecompriëerd oliegas. Dat gas werd met een wagentje bij de consument voor verlichtingsdoeleinden afgeleverd: het zgn. "draagbare gas". Ook in Leiden werd dit gas na 1840 geproduceerd en aan particulieren (voor verlichtingsdoeleinden) geleverd. De

Stadsarchitect en modelbouwer Salomon van der Paauw (1795-1869).

fabriek stond op de wallen nabij de Herenpoort.³

In 1837 bood J. Schouten, die gelieerd was aan Droinet, het stadsbestuur van Leiden aan de levering van gas zoals door Droinet werd geproduceerd voor straatverlichting op zich te nemen.⁴ Stadsarchitect Paauw heeft over het door Schouten voorgelegde plan twee rapporten uitgebracht.⁵ Die twee rapporten waren geheel in zijn stijl: breedvoerige beschouwingen die goed onderbouwd waren. Hij geeft een opsomming van de voor- en nadelen van het gaslicht. Gas geeft beter licht dan olie en de vlammen waaien niet snel uit. Het kan ook langer branden en behoeft geen dagelijkse bezorging. Als nadeel zag hij onder meer dat er geen tussenstand tussen branden en niet branden, een

waakstand, mogelijk was. Hij maakt ook kostenvergelijkingen en komt tot de conclusie, dat de verlichting van de Leidse straten, die tot dan zoals gezegd met oliepijpen plaatsvond, met draagbaar gas, systeem Droinet, een bedrag van fl. 53.600,- aan jaarlijkse exploitatiekosten, exclusief kapitaallasten, zou vergen. Een verlichting met deels steenkoolgas en deels nog oliepijpen zou rond fl. 21.000,- kosten. Het laatste plan was gebaseerd op de situatie in Haarlem.

De gemeente Leiden had jaarlijks echter slechts fl.19.600,- beschikbaar en daarom werd het aanbod van Droinet & Co afgewezen.⁶ De berekeningen van Van der Paauw hadden echter wel aangetoond, dat de kosten van (gedeeltelijke) gasverlichting redelijk in de buurt kwamen van het budget.

Een plan voor straatverlichting met steenkoolgas

Voor Van der Paauw was met zijn twee rapporten de verlichtingszaak niet af. Hij wist van de productie van gas echter weinig of niets. Het verzoek van Schouten was daarom voor hem reden om zich op zijn grondige wijze te verdiepen in de bestaande typen straatgasverlichting.

Hij vergrootte zijn kennis van de steenkoolgasfabricage (verder) door onder meer bezoeken te brengen aan de, in Engelse handen zijnde, particuliere steenkoolgasfabrieken in Haarlem en Amsterdam.

Zijn (logische) conclusie was dat de hoogte van de kosten van de straatverlichting met steenkoolgas in hoge mate werden beïnvloed door de afname van dat gas door particulieren. Immers de vaste kosten worden dan over veel meer m³ verdeeld. Bovendien meende hij dat de kosten bij gemeentelijk bedrijf aanzienlijk minder zouden zijn dan bij een bedrijfsvoering waarbij de besluiten in Londen werden genomen.⁷ In zijn kwaliteit van particulier ontwikkelde hij met zijn vergaarde kennis plannen voor een straatverlichting op steenkoolgas, waarbij het gas door een op te richten gasfabriek zou worden geproduceerd.

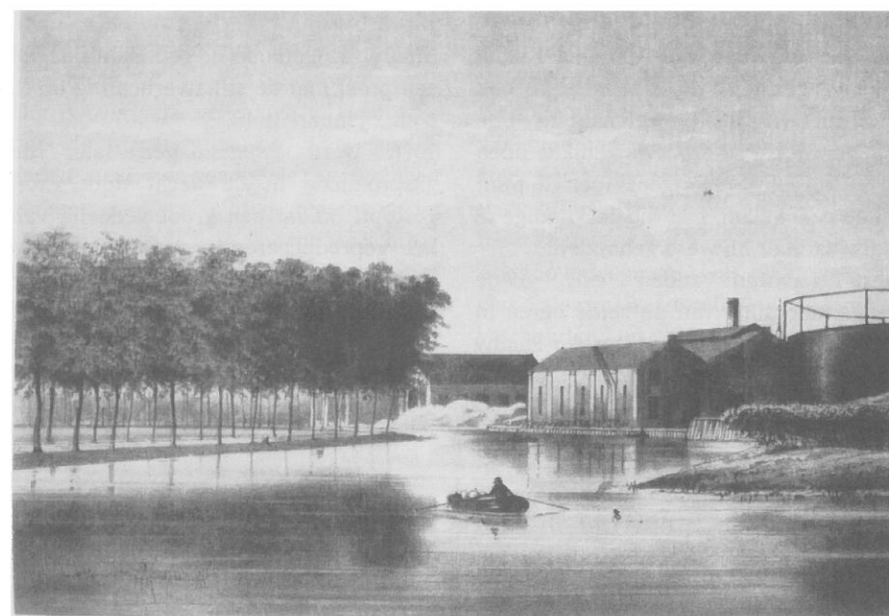
Met zijn brief van 30 januari 1844 bood Van der Paauw het Leidse stadsbestuur een plan aan "om binnen deze stad eene algemeene gazverlichting op te richten en daarvan ook al de publieke straten en pleinen te voorzien". Dat plan werd in maart 1844 gevolgd door een "Nader gedetailleerd plan".

In die plannen ontvouwde hij zijn zienswijze op de kosten van de stichting en exploitatie van een gasfabriek en de afnamemogelijkheden door fabrieken en andere instellingen, allemaal voor verlichtingsdoeleinden. Hij ging daarbij niet over één nacht ijs: zijn berekeningen waren gebaseerd op elders opgedane ervaringen en eigen proefnemingen.⁸

Het model voor een straatverlichting met steenkoolgas

Zijn ingediende plannen kwamen in behandeling en dat leidde tot het stellen van vragen. Die beantwoordde hij op 18 juli 1844 met een zeer uitvoerig memorandum.⁹

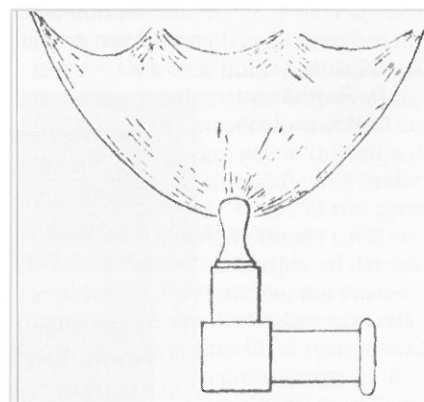
Bovendien had hij inmiddels achter zijn woning aan de Oude Singel een complete gasfabriek doen bouwen "met al de toestellen van stokerij, zuivering,

De Leidse gasfabriek stond op de wallen nabij de Herenpoort. Afbeelding van rond 1858.

gashouder, pijpleiding van 220 voeten lang, branders van allerlei soort, juist zoals deze in het groot moesten ingericht zijn."¹⁰

Burgemeester en wethouders refereerden hieraan toen zij in hun voorstel van 17 juni 1844 aan de Raad van de gemeente Leiden schreven "...welke berekening is bevestigd geworden door de proeven welke reeds zijn en nog dagelijks worden genomen ten huize van den Stadsarchitect, alwaar eene dergelijke gazfabriek op eene verkleinde schaal is daargesteld geworden en waarvan wij bezigtiging Ued. Achtb. niet alleen aanbevelen, maar zelfs dringend verzoeken."¹¹ Dit citaat laat er geen misverstand over bestaan, dat hetgeen Van der Paauw achter zijn woning bouwde een modelinstallatie betreft.

Tekening vleermuisvlam

Van het model is niets bewaard gebleven en ook afbeeldingen, in welke vorm ook, zijn in geen archief aangetroffen. Uit de hierboven gegeven omschrijving van Van der Paauw blijkt evenwel wat het model

omvat heeft.

De reden waarom het gemaakt is, wordt het best weergegeven door hetgeen Van der Paauw er zelf van zegt "Ik heb daarmede de meest voldoende blijken gegeven van die zaak magtig te wezen". Een bewijs derhalve dat hij (ook) op het terrein van steenkoolgasfabricage en straatverlichting met dat gas competent was. Een tweede reden is, dat het model goede diensten zal hebben bewezen om de stedelijke overheid te helpen overtuigen van de juistheid van Van der Paauw's zienswijze dat de Leidse straatverlichting op gas diende te branden. De zinsnede uit het voorstel van B&W aan de raad wijst er op dat dit ten opzichte van het dagelijks bestuur al in een vroeg stadium gelukt is en het nader te noemen besluit van de raad van 3 december 1845 lijkt dat ten aanzien van de raad op een later tijdstip aan te tonen. Een derde, maar zeker niet de minste, reden is, dat Van der Paauw mogelijk gegevens ontbraken voor zijn planontwikkeling en die door eigen proefnemingen trachtte te verkrijgen. Het ging hem uiteindelijk toch om een straatverlichting op steenkoolgas tegen de laagste kosten. Zo blijkt uit de Staat C bij zijn hierboven genoemd memorandum van 18 juli 1844, dat hij van verscheiden grootten van (vleermuis)vlammen het gasverbruik bepaalde. Daarbij merkt hij op, dat het gasverbruik verschilt van het ene gas bij het andere, terwijl ook de grootte der openingen in de branders en de druk van het gas daarop invloed heeft. Van de kwaliteit van het verkregen gas zegt hij dat, afhankelijk van de

temperatuur waarbij de destillatie wordt uitgevoerd een gas met een meer of minder "specifieke zwaarte" wordt verkregen. Het verbruik hiervan voor eenzelfde vlamgrootte is niet verschillend, maar heeft wel effect op het lichtgevend vermogen van de vlam.¹²

In 1877 komt dit aspect weer aan de orde als burgemeester en wethouders van 's-Gravenhage bij hun collegae in Leiden in het kader van openbare verlichting inlichtingen vragen omtrent "de lichtkracht waaraan het gas der Gemeentegasfabriek moet voldoen". De directeur der Stedelijke Gasfabriek van Leiden zegt daarover in zijn rapport aan burgemeester en wethouders van Leiden: "Er bestaat in deze gemeente geen voorschrift omtrent het minimum der lichtsterkte...". Uit zijn rapport blijkt vervolgens dat in feite de openbare verlichting dan al ondergeschikt is gemaakt aan de levering van gas aan derden als hij schrijft: "...deze lichtsterkte hangt echter zeer nauw samen met de eisen der katoen- en wolindustrie, waarvan de directieuren een zeer strenge rechtspraak uitoefenen".¹³

Het totaal overziende is de conclusie gewettigd, dat de ingenieuze gedachte een gasmodel te maken Van der Paauw, in tegenstelling tot zijn waterloopkundig model, heeft gebracht wat hij er mee beoogde.

De aanvaarding van het idee

Uit de Raad werd een "Commissie ad hoc tot onderzoek der voorgedragen plannen ingediend door den Architect Van der Paauw strekkende tot het daarstellen eener algemeene gazverlichting voor deze stad" gevormd en aan die commissie stelden burgemeester en wethouders de plannen van Van der Paauw om advies ter hand. De Commissie bestond uit niet de minsten van de Leidse samenleving, maar zij moesten erkennen over onvoldoende kennis te beschikken om de ideeën van Van der Paauw, eigenlijk een plan voor de stichting van een gemeentelijke steenkoolgasfabriek ten behoeve van de stedelijke straatverlichting, te kunnen beoordelen.¹⁴ Het advies van de Commissie was dan ook om Van der Paauw's plan door een bevoegd, kundig en onpartijdig ingenieur te laten vergelijken.¹⁵ Dit advies werd door de gemeenteraad overgenomen.¹⁶ De deskundige werd, op aanbeveling, geacht te zijn de Engelsman Alexander Angus Croll.¹⁷ Die wenste evenwel, alvorens de

opdracht te aanvaarden, een bezoek aan Leiden.¹⁸ Daarmee werd ingestemd. Croll was één en al lof voor het werk van Van der Paauw, die onkundig was gehouden van het feit dat Croll inzage had gekregen in zijn plan. Croll maakte echter zijn eigen plan en diende dat in.¹⁹

De kosten van Van der Paaus plan werden door Van der Paauw begroot op fl. 220.000,-.²⁰ Croll raamde de kosten voor zijn plan, op fl. 210.000,-. Van der Paauw dolf gedeeltelijk het onderspit: gekozen werd voor Crolls plan nu er naast de fl. 10.000,- verschil vele extra's zouden worden geleverd. De raad besloot in zijn vergadering van 3 december 1845²¹ de installatie te laten bouwen door Croll op de door hem voorgestelde wijze en de uitvoering van de rest van de werkzaamheden aan Van der Paauw op te dragen voor een totaal bedrag van fl. 260.000,-. Onder de rest moet grosso modo al het bouwkundige werk, dus het fabrieksgebouw en de gashouderbakken en het buizenet met lantaarns worden gerekend.

De realisatie van het plan

Droinet, de eigenaar van de fabriek voor draagbaar gas, zag in de bouw van de stedelijke gasfabriek, terecht, voor hem als leverancier van gas voor particuliere verlichting, een groot gevaar. Hij wendde zich dan ook per omgaande tot koning Willem II, met het verzoek de concessie voor de stad tot de straatverlichting te beperken. Zijn verzoek werd echter niet ingewilligd.²² Met twee open brieven wendde hij zich vervolgens nog tot de Leidse bevolking om zo het tij te keren.²³ Ook deze poging mislukte en zo was de weg vrij voor de bouw van de installatie en het buizenet met lantaarns.

Vanaf het begin was al duidelijk dat de bouw van de installatie niet onder een goed gesternte stond: er was geen goede samenwerking tussen Croll en Van der Paauw.²⁴ Enerzijds zal dat zeker

aan het karakter van Van der Paauw hebben gelegen. Anderzijds gaat ook Croll niet vrijuit nu hij er naar streefde zijn voordelen zo groot mogelijk te doen zijn. Croll bleek overigens, toen de punt bij de paal kwam, niet die deskundige te zijn waarvoor hij werd gehouden.

Deze factoren zullen een goede verstandhouding van de beide heren in de weg hebben gestaan. Van der Paauw verkeerde bovendien in een nadelige positie ten opzichte van Croll, doordat de Commissie van Fabricage vanaf het begin meer geloof hechtte aan het werk van Croll dan aan dat van Van der Paauw. Vrijwel zeker als gevolg van de slechte verstandhouding hebben zich dan ook diverse conflicten bij de totstandkoming van de installatie voorgedaan. Van der Paauw, die zich voor het eerst met gasfabricage bezighield, zag desondanks meermalen kans zijn wil door te drijven.²⁵ Hij had zelfs zo'n grote naam, dat een aantal ondernemingen getracht heeft hem los te weken uit het Leidse gemeentelijk bestel om bij hen in dienst te treden. Dat hij dat niet gedaan heeft, wijt hij zelf aan zijn grote plichtsbetrachting t.o.v. de stad, ofschoon hij het wel lijkt te betreuren dat hij is gebleven.

Toen eind 1847 de vorst inviel en de installatie naar het oordeel van Van der Paauw nog niet zover gereed was dat ingebruikname verantwoord was, adviseerde hij te wachten met ingebruikname totdat de vorst verdwenen was.²⁶ De Engelse meesterknecht adviseerde echter tot ingebruikname tijdens de vorstperiode. Dat gebeurde dan ook, met alle gevolgen vandien. Naast gebreken die in de gasopwekkingsinstallatie optraden, werd door aanhangend ijs schade toegebracht aan één der gashouders.

Dat alles gebeurde terwijl Croll in Engeland verbleef en Van der Paauw ziek

thuis was. Ondanks de gebreken slaagde een proef met de straatverlichting op 5, 6 en 7 januari 1848.²⁷

Toch werd twee dagen later de gasproductie in de nacht door Croll gestopt, omdat een groot gedeelte van het geproduceerde gas door lekkages verloren ging. Daarnaast was de andere gashouder vastgelopen. Het is echter de vraag of niet sprake was van

Oude Singel 60, het tweede pand van links, was het woonhuis van Van der Paauw. Achter zijn huis liet hij een model-gasfabriek bouwen, compleet met "al de toestellen van stokerij, zuivering, gashouder, pijpleiding van 220 voeten lang, branders van allerlei soort."

voorbodachte rade van Croll om Van der Paauw in discrediet te brengen en zichzelf vrij te pleiten. Daarvoor is een getuigenverklaring aanwezig. Dat redde Van der Paauw evenwel niet, ook al hebben de onder zijn leiding gemaakte werken vanaf het begin goed gefunctionneerd.

De installatie werd vervolgens buiten werking gesteld totdat de vorst voorbij was. In feite dus wat Van der Paauw vanaf het begin had geadviseerd. Bovendien werd Van der Paauw geschorst in zijn functie van Directeur der Gasfabriek, in welke functie hij in oktober 1847 tot zijn verrassing was benoemd, hem verboden zich nog met het werk te bemoeien en het terrein te betreden. De reden waarom heeft hij nooit gehoord.²⁸

Nadat op 21 april 1845 de installatie weer aan de gang was gebracht, bleek uit een onderzoek van de vastgelopen gashouder dat Van der Paaus waarschuwing terecht was geweest. Op diezelfde datum kon met het toen geproduceerde gas de straatverlichting (weer) ontstoken worden. Dit bewees dat wat Van der Paauw aan buizenet en lantaarns tot stand had gebracht ook

geen of geen noemenswaardig gebrek vertoonde.²⁹

Het is overigens goed zich te realiseren dat de straatverlichting waar steeds sprake van is³⁰, in genedele te vergelijken is met die welke wij tegenwoordig kennen. Deze laatste is echt verlichting van de straat, die uit 1848 was niet meer dan een oriëntatieverlichting: op onderlinge afstanden van 60 tot 70 m en op cruciale punten een lantaarn met een lichtgevend vermogen van enkele kaarsen.

Dertig jaar later, in 1877, was in die situatie verbetering gekomen. De standaard brander sedert 1 juli 1877 was de "Sugg's new standard burner for 16 candle gaz certified by the Board of trade". Weliswaar waren het nog steeds vleermuisbranders (het kousje werd immers pas veel later uitgevonden), maar de lichtsterkte was opgelopen tot 18,7 kaarsen.¹³ Weer een 25-tal jaren later meldt het Leidsch Dagblad van 26 september 1900 dat, weliswaar in Wassenaar, maar toch, de lantaarns van de openbare verlichting (nu waarschijnlijk wel voorzien van kousjes) een lichtsterkte hebben van ongeveer 50 kaarsen.

De stedelijke gasfabriek van Leiden was een, zoals dat in 1869 werd genoemd, bijzondere nijverheids-onderneming van de gemeente en dus geen gemeente-inrichting ten openbare nutte. Toen al was de gemeente Leiden, naast publiekrechtelijk, ook privaatrechtelijk doende.

De afrekening

Croll is voor zijn werkzaamheden op niet buitengewone wijze gehonoreerd. Van der Paauw kreeg zijn werkzaamheden ook op normale wijze uitbetaald. Voor zijn initiatief voor het oprichten van een stedelijke gasfabriek voor verlichtingsdoeleinden is hij niet adequaat beloond. Bij het indienen van zijn plannen in 1844 stelde hij voor dat hij fl. 3000,- als vergoeding voor zijn gemaakte onkosten zou krijgen en 3% van de opbrengst van het aan particulieren geleverd gas. Pas na lang aandringen en wachten kreeg hij in 1862³¹ fl. 3000,- als honorarium uitbetaald³²; de 3% is hem ontgaan.

Eigenlijk was het dus een fooi voor een man die het belang en de noodzaak van gasverlichting had ingezien en daarvoor met succes gebruik gemaakt heeft van modeltechniek.

Epiloog

Salomon van der Paauw overleed op 20 maart 1869 op 74-jarige leeftijd in zijn huis aan de Oude Singel 60 in de stad waar hij zoveel had gedaan en waar hij zoveel vreugde en verdriet had meegemaakt.

Alles overwegende was Salomon niet een Salomo: wel intelligent, ingenieus, vasthoudend en nog wel wat meer, maar niet (altijd) even wijs in zijn omgang met het gemeentebestuur. Hij heeft nimmer de inhoud van de term "het primaat van de politiek" begrepen.

Op 24 maart 1869 ging zijn stoffelijk overschot de Laatste brug over en werd hij op de begraafplaats Groenesteeg bijgezet

Op de begraafplaats Groenesteeg is het stoffelijk overschot van Van der Paauw bijgezet in keldergraf No. 23. Zijn naam is niet op de steen (met bloemen) vermeld.

in het keldergraf nr. 23.³³ De afdekplaat van dit graf vermeldt alleen Nr. 23: geen herinnering aan hem.

En niet alleen dat. Hem is ook niet een vernoeming ten deel gevallen zoals sommige anderen van zijn professe wel hebben, zoals bijvoorbeeld Arent van 's-Gravesande, Willem van der Helm en Ir G.L.Driessen.³⁴ Hij is echter niet de enige die na grote inzet zo werd bedeed. Misschien komt er ooit nog eens een Salomon van der Paauwkade in Leiden.

L. Barendregt

Noten

1. A. Hallema, "Wanneer de stad Leiden het eerst haar straatverlichting bekwam", in: LEIDS JAARBOEKJE negentiende deel, 1923-1924, 38-59.
2. Gemeentearchief Leiden (GAL), Bibliotheek Leiden & Omgeving (Bibl. L&O), inv. nr. 22470, Aantekeningen over het stichten van de gasfabriek te Leiden 1838-1848. Dit betreft twee bundels copien van brieven, rapporten enz. die hebben toebehoord aan S. van der Paauw. In de meest omvangrijke bundel zijn de stukken genummerd, in de dunste bundel is dat niet het geval. De eerstge-

noemde bundel zal in het vervolg worden aangeduid met Aantekeningen I en de andere met Aantekeningen II.

Voor deze noot: Aantekeningen I, nr. 1, rapport van S. van der Paauw dd. 13 januari 1838 aan Burgemeester en Wethouders van Leiden (B&W).

3. GAL, Stadsarchief 1816-1851 (SA 1816-1851), inv. nr. 5496, (Stukken met betrekking tot de) Fabriek van Draagbaar gaz van F. Droinet & Sautijn van Wijn en A. Stolp, "De eerste Leidse gaslichten", in: LEIDS JAARBOEKJE 1980, 72ste deel, 118-122.

4. GAL, Bibl. L&O, inv. nr. 19502, S. van der Paauw, Overzicht van mijn vijftig jarig ambtelijk leven. Dit overzicht kent genummerde en ongenummerde pagina's. Als het een genummerde pagina betreft wordt in deze noten volstaan met het paginanummer. Voor deze noot p.15.

5. GAL, Bibl. L&O, inv. nr. 22470, Aantekeningen I, nr. 1 en 2, rapporten van S. van der Paauw dd. 13 en 25 januari 1838.

6. GAL, Register der Deliberatiën van den Gemeenteraad van Leyden, zitting 11 November 1844, p.3 der agenda.

7. GAL, Bibl. L&O, inv. nr. 19502, p. 16 en 17.

8. GAL, Bibl. L&O, inv. nr. 22470, Aantekeningen I, nr.4 en 5

9. GAL, Bibl. L&O, inv. nr. 22470, Aantekeningen I, nr.7, Brief van Van der Paauw aan B&W dd. 18 juli 1844.

10. GAL, Bibl. L&O, inv. nr. 19502, p. 20.

11. GAL, SA 1816-1851, inv. nr. 5497, p. 8.

12. Het ons bekende kousje in gasgestookte lampen werd pas in de jaren '80 van de 19de eeuw uitgevonden. Het licht werd daarbij verkregen door het kousje tot gloeien te brengen: het

ging voor wat het gas betreft daarbij dus om de warmteontwikkeling bij volledige verbranding. Voor de lichtopbrengst daarvan is van belang welke temperatuur bij het verbranden van het gas wordt bereikt, uitgaande van een volledige verbranding. Tot die tijd werd verlichting met gas verkregen door onvolledige verbranding. Dit geeft, afhankelijk van de samenstelling van het gas, een meer of minder gele vlam, waarvan de lichtopbrengst niet al te hoog moet worden ingeschat. Daarbij ging het overigens niet om de temperatuur welke tijdens de verbranding bereikt werd, maar om de lichtgevende eigenschappen bij onvolledige verbranding van de samenstellende delen van het gas. Van belang daarbij, zoals ook Van der Paauw reeds vaststelde, zijn de zwaardere koolwaterstofverbindingen. De aanwezigheid hiervan is inderdaad afhankelijk van de temperatuur waarbij de destillatie wordt uitgevoerd. Om het percentage zwaardere koolwaterstoffen te verhogen werden soms aan de kolen brokken hars toegevoegd en/of leidde men het verkregen gas door een vat gevuld met benzol. (Met dank aan de heren H. van den Berg te Leiden en dr J. Laban te Oegstgeest voor hun informatie te dezer zake.)

13. GAL, SA na 1851, inv. nr. 52, Notulenboek B&W 2de halfjaar 1877, bijlagen 216 en 217. Met dank aan mevr. H. Suurmond-van Leeuwen te Leiden die, bij haar onderzoek naar

archivalia van de Vereniging tot Verbetering van de Volksgezondheid te Leiden, deze brieven aantrof en mij erop opmerkzaam maakte.

14. GAL, SA 1816-1851, inv. nr. 5497, Brievenboek van de Commissie voor de oprichting van een stedelijke gasfabriek, p.1-2. Rapport van de Commissie voor eene algemeene gazverlichting, dd. 31 October 1844 aan B&W. p.9.

15. GAL, SA 1816-1851, inv. nr. 5497, Brievenboek van de Commissie voor de oprichting van een stedelijke gasfabriek, p.1-2, Rapport van de Commissie voor eene algemeene gazverlichting, dd. 31 October 1844 aan B&W.

16. GAL, SA 1816-1851, inv. nr. 5497, Brievenboek van de Commissie voor de oprichting van een stedelijke gasfabriek, p. 2vso, Extract uit het Register der Deliberatiën van den Gemeenteraad van Leyden, zitting 11 november 1844.

17. Van der Paauw zegt later over hem (GAL, Bibl. L&O, inv. nr. 19502, p. 23 en 26) "Ik vond dien Heer niet op de Lijst der Engelsche Gas Ingenieurs vermeld, maar ontdekte wel zijne qualiteit van Resident Superintendant bij de Briklane Gasfabriek. Dat is een opziener op die fabriek".

18. GAL, SA 1816-1851, inv. nr. 5497, p.3-4vso, Brievenboek van de Commissie voor de oprichting van een stedelijke gasfabriek, Rapport van de Commissie voor eene algemeene gazverlichting, dd. 2 April 1845, aan B&W en Register der Deliberatiën van den Gemeenteraad van Leyden, zitting 2 April 1845, p.2 der agenda.

19. GAL, Bibl. L&O, inv. nr. 19502, p. 24 en 27.

20. GAL, Bibl. L&O, inv. nr. 19502, p. 10.

21. Register der Deliberatiën van den Gemeenteraad van Leyden, zitting 3 december 1845, p.. der agenda.

22. GAL, SA 1816-1851, inv. nr. 5497, p.27 en

27vso, Antwoord dd. 20 augustus 1846 op het request van F.Droinet aan de koning.

23. GAL, Bibl. L&O, inv. nrs. 22455 en 22457.

24. GAL, Bibl. L&O, inv. nr. 19502, Naschrift van Van der Paauw na p.54.

25. Zo wilde Croll de buizen in plaats van met lood, door middel van een conische top koppelen en dichten met menieverf. Van der Paauw echter wist dat in Parijs was gebleken dat dit geen luchtdichte afsluiting gaf (Gal, Bibl. L&O, inv. nr. 19502, p. 35 en Gal, Bibl. L&O inv. nr. 22470, Aantekeningen I, nr. 15.). In Den Haag wist men dat ook, maar Van der Paauw kreeg zijn gelijk pas na een briefwisseling met de prefect van Parijs. Er is nog aan een opportune oplossing gedacht door gebruik te maken van de zgn. glazen buizen die P. Regout uit de afvalproducten van zijn bedrijf construeerde. Dat is niet gebeurd en terecht. Regout zelf wees er tijdens een later aan Leiden gebracht bezoek op, dat en de buizen niet voor de Leidse bodem geschikt waren en dat hij zeker niet in staat zou zijn geweest om zo'n grote hoeveelheid buizen te leveren. (GAL, Bibl. L&O, 19502, p.35 en 36) Van der Paauw waarschuwde ook tegen het gebruik van droge gasmeters van die tijd, ondanks dat de hoogleraar A.H. van der Boon Mesch de door Van der Paauw geconstateerde gebreken, te weten onnauwkeurige meting en het spoedig verharden van het leer van de balg, ook voorzag (GAL, Bibl. L&O, 19502, p.41 en 42). Hij kreeg zijn gelijk in 1857 toen de droge gasmeter na enkele reparaties voordien vervangen moest worden door een ander type (GAL, Bibl. L&O, 19502, p.53).

Ook zijn er problemen geweest met de retorten. In Den Haag werd het gas gestookt op een dubbele laag stenen retorten. Van der Paauw was in zijn plan uitgegaan van gietijzeren retorten, maar hij ging met het Haagse systeem accoord. Croll wilde en en dwz stenen retorten met daarop ijzeren. Daarin heeft hij zijn zin

gekreken (GAL, Bibl. L&O, 19502, p.39).

26. GAL, Bibl. L&O, inv. nr. 22470, Aantekeningen I, nr. 23, brief van Van der Paauw aan Burgemeester & Wethouders dd. 30 december 1847 en GAL, Bibl. L&O, inv. nr. 19502, p. 44 en 45.

27. GAL, Bibl. L&O, inv. nr. 19502, p. 48 en 49.

28. GAL, Bibl. L&O, inv. nr. 19502, p. 51.

29. A. Stolp, "De oprichting van de stedelijke gasfabriek te Leiden", in: HOLLAND 1983, 17.

30. Deze bestond uiteindelijk uit 462 geleverde koperen beglaasde lantaarns met koperen (vleermuis) branders en kranen op gietijzeren palen en wandarmen. Zowel de lantaarns c.a. als de palen en wandarmen zijn in Nederland (mogelijk zelfs Leiden) vervaardigd (resp. door W. Wolters en J. Bertrand). (GAL, Bibl. L&O, inv. nr. 22470, Aantekeningen II, "Lijst der aan te besteden werken voor de aanleg de stedelijke gasverlichting te Leiden".)

31. Hij diende in 1851 (GAL, SA 1816-1851, inv. nr. 5498, Stukken met betrekking tot de oprichting van de gasfabriek.) en 1853 (GAL, SA 1816-1851, inv. nr. 5499a, Request van S. van der Paauw terzake van vergoeding van kosten c.a. met betrekking tot de dienstverlening voor de stichting van de gasfabriek.) nog een request terzake in.

32. GAL, Handelingen van de Gemeenteraad van Leiden 1862, 7, zitting 22 Mei 1862, p.VI der agenda en zitting 14 Junij 1862, 9, p.I der agenda.

33. Ingrid W.L. Moerman en R.C.J. van Maanen (red), GROENESTEEL, GESCHIEDENIS VAN EEN LEIDSE BEGRAAFPLAATS, 1994, p. 93.

34. Voor de goede orde: in Leiden is een brug genaamd Pauwbrug. Die is echter niet naar Van der Paauw, maar naar de bierbrouwerij de Pauw, die daar vroeger gevestigd was, genoemd.

SANDERS 150 JAAR

De geschiedenis van de producent van toiletartikelen en schoonmaakmiddelen Koninklijke Sanders BV is al eerder in dit blad beschreven. Toch zijn er twee redenen om nogmaals even bij de historie van dit bedrijf stil te staan. In de eerste plaats omdat het dit jaar zijn 150-jarig bestaan viert en daarmee een van de oudste Leidse bedrijven is. In de tweede plaats omdat archiefmateriaal van de onderneming door bemiddeling van Stiel aan het Leidse gemeentearchief in bewaring is gegeven.

Ruim een jaar geleden liet de toenmalige directie van Sanders weten een M&M-geurlijn te willen introduceren. Dat gebeurde op een moment dat de rijksvoorlichtingsdienst nog niet eens formeel het bestaan van de echtgenote in spe van het toekomstige staatshoofd van Nederland had bevestigd. De directie van de Koninklijke zeep- en toiletartikelen-producent handelde met dat initiatief in de geest van de oprichter van het bedrijf, die ook al flink aan de weg timmerde met nieuwe producten.

Die oprichter was de apotheker Nicolaas Sanders, die in 1842 in zijn zaak op de hoek van het Steenschuur en de Breestraat zeep begon te produceren. In 1851 opende hij een fabriek aan het Levendaal, die in de jaren twintig van de vorige eeuw het gehele terrein tussen Levendaal, Sint Jorissteeg, Kaardesteeg en Korevaarstraat zou beslaan. Nicolaas en zijn zoon en opvolger Aloysius

vonden nieuwe producten uit, zoals koud-water-zeep en tandpasta.

Tegenwoordig is Sanders een van de grootste parfumerieproducenten van Nederland. Slechts een handjevol producten wordt onder eigen naam verkocht, zoals de bekende Ossegal-zeep. De fabriek bleef tot in 1973 in Leiden, waarna het bedrijf wegens

ruimte- gebrek (en een weinig toeschietelijk 'rood' stadsbestuur) verhuisde naar het Brabantse Vlijmen. Alleen het hoofdkantoor kwam in 1984 terug naar Leiden.

Eric Jan Weterings

'Wasch't haar met Sanders' Teerzeep gansch en goed, Gij krijgt er in dan glans en gloed. Let op den naam „Sanders” en de „Roode Ster.”

Deze reclameplaat uit de jaren twintig van de vorige eeuw is er een van de tientallen foto's, etiketten en reclameplaten die recentelijk aan het Leidse gemeentearchief in bewaring werden gegeven. De illustraties zijn op grote kartonnen vellen geplakt, alle voorzien van een nummer, zoals ook de scheerzeepverpakking links. Daardoor ontstaat een mooi overzicht van het uitgebreide productenpakket van Sanders, dat in de periode 1920 - 1930 een bloeiperiode doormaakte waarin het bedrijf honderden werknemers in dienst had.

IN MEMORIAM

HENK JESSE

Op 24 januari 2001 overleed Hendrik Johannes Jesse, 95 jaar oud. In Stiel van juni 1996 werd onder de titel "Oudste Leidse ondernemer stopt. Jesse Electro Apparaten en Transformatoren-fabriek na 63 jaar geschiedenis" een artikel aan hem gewijd.

Jesse was de zoon van een architect wiens bekendste pand zijn eigen woning aan de Rijnsburgerweg is, in de wandeling "De Keet" genoemd. Daar experimenteerde de 18-jarige Hendrik met kortegolfzenders. Hij was 1 van de 3 Europeanen die een verbinding met Amerikaanse zendamateurs wist te maken. In die tijd - 1923 - waren maar weinig onderdelen van zenders te koop.

Veel moest hij zelf maken, maar met veel vallen en opstaan maakt Jesse met enkele vrienden een zender met een ingangsvermogen van zo'n 350 W en de golflengte 113 meter. De eerste verbinding met de USA blijft maar liefst twee uur in de lucht, zo goed gaat het. En dat alles met morsetelegrafie, een kunst waarin Henk en zijn vrienden zeer bedreven zijn. Anders dan in Amerika worden aan amateurs geen vergunningen verstrekt, bang als men is dat militaire radioverbindingen worden verstoord. Henk is dus een piraat en heeft de Telegraaf- en Telefoonwet overtreden. Hij procedeert tot aan de Hoge Raad, waarna hij wordt veroordeeld zonder strafoplegging. Pas in 1929 worden zendvergunningen aan particulieren verstrekt. Henk maakt er geen gebruik meer van, hij heeft het

inmiddels veel te druk met zijn bedrijf. Jesse ontwierp tal van elektrische apparaten, gelijkrichters, transformatoren en generatoren voor onder meer academische ziekenhuizen en bedrijven als Akzo, de NS en Philips en de technische hogescholen in Delft, Eindhoven en Twente. Zelfs het Amerikaanse ministerie van Defensie mocht hij tot zijn klantenkring rekenen.

Vijf jaar geleden sloot Jesse op 90-jarige leeftijd zijn zaak. Opvallend genoeg deed hij dat niet vanwege zijn hoge leeftijd, maar omdat het klantenbestand te klein was geworden.

(Met dank aan de zendamateurs: PAOCII is niet meer.)

Joop Gijsman

STIELZAKEN

De rubriek StielZaken geeft informatie over de activiteiten van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (Stiel).

KAASMERK-FABRIEK: POSITIEF ADVIES

De Leidse monumentencommissie vindt dat de fabriek Het Kaasmerk aan de Roomburgerweg een plaats op de gemeentelijke monumumentenlijst verdient. In de vergadering van 11 april 2001 is een positief advies uitgebracht. Dat betekent een succes voor Stiel, dat immers had voorgesteld de fabriek de status van gemeentelijk monument te geven. Of de fabriek inderdaad op de monumumentenlijst komt is nog niet voor honderd procent zeker: het college van B en W neemt de uiteindelijke beslissing.

Aanvankelijk was er verzet tegen dit voorstel, van de kant van directeur M. Stuit van Het Kaasmerk. Hij was niet bij de vergadering waarin de commissie unaniem tot het positieve advies kwam. Voor die vergadering had de commissie een bezoek aan de fabriek gebracht. In het advies over de uit 1927 daterende fabriek, gebouwd naar een ontwerp van de Heemsteedse architect Geert Stapenséa, staat onder meer dat het gebouw een functionalistische opzet heeft. Dat wil zeggen dat elk deel van het gebouw de vorm heeft gekregen die het productieproces vereist. Ook is er een duidelijk verband met de modernistische stijl van de befaamde Nederlandse architect Dudok uit zijn Hilversumse periode. Een gebouw in deze opzet is in

die tijd voor Leiden heel bijzonder. Daarnaast heeft het gebouw nog dezelfde functie waarvoor het in de jaren twintig is gebouwd. Het is ook de enige fabriek in ons land waar kaasmerken worden gemaakt. Hoewel er enige wijzigingen aan het pand zijn aangebracht, is het gebouw voor het grootste gedeelte authentiek. De ijzeren kapconstructie is bijzonder en nog helemaal gaaf. Het pand is sober gedecoreerd, maar heeft enkele elementen zoals het glas-in-loodraam in de hal en de paneeldeuren, die toevoegende waarde hebben. Datzelfde kan gezegd worden van het strakke metselwerk en de betonranden.

W i b o

Burgers

GRATIS HCG-BOEK

De in Rijswijk gevestigde Hollandse Constructie Groep (HCG) is ontstaan uit een in 1914 in Leiden opgericht bedrijf. Dat werd vooral bekend onder de naam Hollandse Constructie-werkplaatsen. HCG was in de jaren tachtig van de vorige eeuw nog de grootste werkgever in de Leidse industrie. Het bedrijf sloot zijn Leidse vestiging in 1990, waarna daar alleen nog het kantoor van dochterbedrijf NEM achterbleef.

Ter gelegenheid van het 85-jarig bestaan in 1999 schreef oud-werknemer (en voormalig voorzitter van de ondernemingsraad) Nico Fokker een boekje, dat door het bedrijf in eigen beheer werd uitgegeven. Eerder verscheen in Stiel daarover een artikel in no. 1 van jaargang 2000. HCG heeft een aantal exemplaren ter beschikking gesteld aan Stiel, om aan te bieden aan haar donateurs. Belangstellenden kunnen een gratis exemplaar aanvragen bij het secretariaat (zie colofon).

ADVERTENTIES

STICHTING BOEKDRUKKUNST LEIDEN
AMBACHTELIJKE DRUKKERIJ - DRUKKERIJMUSEUM LEIDEN

Het Drukkerijmuseum Leiden (geopend sinds 9 september 1999) is een werkend museum. Zetters zetten loden letters in de zethaak, drukkers toveren letters op papier. Prachtige 19e eeuwse persen en boeken.

Dit alles te zien op de Hoge Morsweg 117, 2332 HK Leiden. Entree fl. 5,-.
Geopend: maandag en donderdag 10 - 17 uur en op afspraak.
Telefoon: 071 - 5727317, of, b.g.g. 06-51342929

Op stap in Leiden?

Leiden Promotie VVV, de specialist
in culturele en toeristische vrijetijdsinformatie

Stadswandelingen o.a.:
"In de voetsporen van de
jonge Rembrandt" en de
"Hofjeswandeling"

**Uitgebreid aanbod van
binnenlandse vakantie-
bestemmingen naar de
meest uiteenlopende
cultuurhistorische oorden**

**Allerhande uitgaven over de
Leidse beroemdheden, zoals
Rembrandt, Jan Steen, de
Pilgrim Fathers etc.**

Leiden Promotie VVV, Stationsplein 210, 2312 AR LEIDEN,
tel.: 0900.22.22.333, fax.: 071-5125318

NIETS LIJKT OP LEIDEN

STIELZAKEN

BEKNOPT JAARVERSLAG OVER 2000

STICHTING INDUSTRIEEL ERFGOED LEIDEN - STIEL

Bestuur en leden

- Op 31 december 2000 telde Stiel 170 (was 177) donateurs, 36 (37) werkgroepleden, 34 (33) bedrijfs-donateurs, 13 (11) abonnee's, terwijl het blad werd toegestuurd aan 12 erfgoedorganisaties en 34 andere relaties (pers, politiek etc.).

- Het bestuur bestond uit H. Budel, voorzitter, H. D. Tjalsma vice-voorzitter, G. Barentsen penningmeester, L. Barendregt, mw. E. van Beijnen-Wentink, W. Burgers, E.J. Weterings en J. J. Gijsman. Op 25 januari trad H. Budel af en volgde F. Sengers hem op als voorzitter. G. Barentsen werd opgevolgd door J.J. Gijsman, die ook waarnemend secretaris blijft. Op 6 juli trad mw. E. van Beijnen-Wentink af. Zij blijft voorzitter van de werkgroep archivering.

- Het bestuur vergaderde op 25 januari, 18 mei, 6 juli en 29 november.

- L. Barendregt vertegenwoordigde Oud-Leiden in het bestuur. Stiel werd vertegenwoordigd in Fien (Federatie Industrieel Erfgoed Nederland) door W. Burgers, door J. J. Gijsman in de besturen van Stichting De Heesterboom, de Stichting Cultureel Platform Leiden, de Stichting Levend Ambacht Leiden en in de commissie Open Monumentendagen Leiden.

- Het bestuur keurde in haar vergadering van 25 januari 2001 het jaarverslag van de penningmeester en de begroting voor

2000 goed en dechargeerde de penningmeester.

- De redactie van Stielz kante dit jaar behalve met de gebruikelijke tegenslagen als te laat ingeleverde kopij, ook met productieproblemen. De overstap naar een andere drukker leverde veel aanloopmoeilijkheden en vertraging op zodat het derde nummer van ons tijdschrift - een extra dik exemplaar - eerst in januari 2001 verscheen.

Activiteiten.

- De toekomst van Stiel zal minder liggen in het voordragen van panden als monument, omdat deze klus er na dertien jaar grotendeels opzit. Naast de uitgave van ons tijdschrift, zal veel aandacht worden besteed aan rondleidingen, spreekbeurten, archivering, de opzet van een regio-netwerk, de organisatie van tentoonstellingen en de productie van een nieuwe folder. Dit jaar is er door tijdgebrek nog weinig van alle plannen terechtgekomen.

- Het actief opsporen en onderbrengen van archieven van Leidse bedrijven wierp vruchten af. Zo kwam een deel van het archief van de HCW (Hollandse Constructie werkplaatsen) in ons bezit. Toegezegd zijn nog de archieven van Sanders B.V. en het bedrijfsarchief van de HCW.

- Op 7 juli werd met een etentje afscheid genomen van H. Budel en G. Barentsen.

Bovendien werd mede ter ere van Budel op 25 november een symposium gehouden in het Gemeentearchief Leiden.

- Op 7 oktober ontvingen we het bericht dat tien delen van de Meelfabriek tot Rijksmonument zijn verheven. Een mooi resultaat van een jarenlang door Stiel aangevoerde strijd van verschillende organisaties.

- Over de vraag of de fabriek van Het Kaasmerk tot gemeentelijk monument wordt verklaard, werd nog druk overlegd. Ook aan het behoud van kleiwarenfabriek Nieuw-Werklust in Hazerswoude besteedde Stiel veel aandacht, maar in het verslagjaar werd daarover nog geen beslissing genomen.

- Op 24 november opende Fien een nieuw kantoor naast museum 't Kromhout in Amsterdam. Stiel was daarbij aanwezig, evenals bij twee regionale bijeenkomsten en een landelijke te Deventer. Geïnteresseerden kunnen bij het secretariaat de jaarrekening 2000 en de begroting 2001 opvragen.

Bestuur Stiel

DIVA-PROJECTEN

DIVA is de overkoepelende vereniging voor het archiefwezen in Nederland. Afgelopen najaar verscheen het DIVA-rapport 'De kleur van Nederland' waarin wordt voorgesteld de vele initiatieven te bundelen op het gebied van digitalisering van gegevens over personen en woonomgeving. Tot nu toe bestaat geen samenhang tussen deze initiatieven, maar het is de bedoeling deze bij elkaar te brengen en er een 'digitale zoekschil' overheen te leggen.

Het ministerie van OC&W heeft gevraagd een deelproject voor te bereiden. Gekozen is voor de woonomgeving, vooral de kadastrale minuutplannen van 1832 gekop-

peld aan de Oorspronkelijke Aanwijzende Tafels (OAT's), omdat 1832 de 'toegangspoort tot verleden en heden' is en een kapstok kan zijn door de koppeling aan de topografische kaart van Nederland en aan de huidige kadastrale administratie. Het gaat om 17.000 minuutplannen, 1500 verzamelkaarten en bijbehorende OAT's betreffende circa 1 miljoen percelen. Deze zullen worden gedigitaliseerd.

Over vijf jaar moeten deze gegevens gratis via internet bereikbaar zijn. Men verwacht dat professionele onderzoekers, vrijetijdshistorici en het onderwijs de gegevensbestanden zullen gebruiken. De planning is dat dit voorjaar provinciale werkgroepen van start zullen gaan. Er is

een landelijke projectleider aangesteld. Een ander DIVA-project is een landelijk digitaal beschikbaar archievenoverzicht. Verschillende archiefdiensten hebben, al dan niet gezamenlijk zoals in Zuid-Holland, hun geautomatiseerde archievenoverzicht al op internet gezet. Voor de onderzoeker is dat weliswaar handig, maar hij zal ze stuk voor stuk moeten bevragen over zijn onderzoeksthema. Het is de bedoeling dat er een zoekschil overheen wordt gelegd, waardoor de onderzoeker in één keer alle relevante archiefondsen kan vinden.

Bron: Hollands Historisch Magazine - 6e jaargang - nummer 2.

ELISABETH ZIEKENHUIS, SLOPEN OF HERGEBRUIKEN?

De kranten staan weer vol over dit gebouw, maar wie de berichten gelooft dat het een afbraakpand betreft dat vanzelf wel in elkaar zakt, komt bedrogen uit. Wie er rondloopt ziet prachtige opgeruimde gangen met granito vloeren, hoge 1e klas ziekenkamers en boven ook riante kamers, maar iets lager waar je zo appartementen in kan denken aan een centrale gang. Het pand is steeds uitgebreid en bestaat uit gebouwen gebouwd in 1909, 1923, 1930 en 1954. Het Monumenten Inventarisatie Project

praat over een bouwstijl beïnvloed door de neogotiek en de Delftse School, over een zadeldaktoentje en vensters met ronde- en segmentbogen, over markante architectuur met zadeldaken gedeeltelijk gedekt met loodschubben en gedeeltelijk met gesmoorde Romaanse, geglazuurde pannen.

Wie er rondloopt ziet er prachtige details: de vele bijzondere glas in loodramen, de sierlijke balkonhekken, de gebeeldhouwde granieten hoekafwerkingen, het trappenhuis en de kapel met zijn bijzondere details, zo voor allerlei doeleinden te gebruiken. De Orde van de Zusters Franciscanessen van de Heilige Elisabeth gaf in 1900 de architect L. van der Laan de opdracht tot de bouw en in 1923 de opdracht tot de uitbreiding die hij nu samen met zijn zoon J. A. van der Laan uitvoerde.

Het is jammer dat de Gemeente steeds in handen valt van ontwikkelaars die niets voelen voor monumenten en hergebruik of zoals een vroegere wethouder het eens typeerde: de tactiek van doordrammen, slopen, bouwen. Het is te hopen dat meer culturele instellingen zich warm gaan maken voor het behoud van ons erfgoed. Soms is het tien jaar vechten, maar met de Meelfabriek gaat het nu toch de goede kant op.

Tekst en foto Joop Gijsman

De trafozuil die vroeger op het Vrouwenkerkplein stond, staat nu te roesten op het terrein achter de Groenordstraat. Op het verzoek van Stiel om de zuil, liefst op haar oorspronkelijke locatie, te herplaatsen, heeft de Gemeente geantwoord dat zij haar "uiterste best zal doen de trafozuil te behouden door een betere opslag te zoeken zodat de zuil onderhouden kan worden en mogelijk in de toekomst herplaatst kan worden."

Tekst en foto Joop Gijsman

ADVERTENTIE

Stijlvol congresseren en recipiëren in een academische ambiance.

Dat kan in het
ACADEMIEGEBOUW
van de Universiteit Leiden

Al meer dan 400 jaar is het Academiegebouw aan het Rapenburg het hart van de oudste universiteit van Nederland. Het gebouw bevat zalen en zaaltjes, die gebruikt kunnen worden voor congressen en representatieve doelen. Het Groot Auditorium is bij uitstek geschikt voor lezingen, er is een congreszaal met vergaderfaciliteiten en er zijn diverse grote en kleine zalen beschikbaar als vergaderruimte en cursuslokaal. Tevens is er een sfeervolle receptieruimte. Allerlei soorten van audiovisuele ondersteuning zijn mogelijk. Voor catering kan eveneens worden gezorgd, van receptie tot koud buffet of zelfs diner.

Voor reserveringen en bezichtigingen vooraf:
Manager Academiegebouw, tel. 071-5277203/ 5273110.
Schriftelijke aanvragen/informatie:
Bedrijfsbureau, Postbus 9500, 2300 RA Leiden.

ADVERTENTIES

DE WERELD OM JE HEEN.

Leidsch Dagblad

Rooseveltstraat 82, 2321 BN Leiden, tel. (071) 535 63 56

architecten
AIV B.V.
ingenieurs

Postbus 32056
2303 DB LEIDEN
Amphoraweg 5
2332 ED LEIDEN
tel.: (071) 531 33 25
fax.: (071) 531 83 74

 Het Motorhuis
Bewijst het verschil!
Vondellaan 80, Leiden, tel. 071 - 535 18 00. www.motorhuis.nl

museum

. naturalis

Darwinweg
Leiden

open dinsdag t/m zondag
12.00 - 18.00 uur
telefoon 071-568 76 00

dichter bij de natuur

Wie biedt u
de basis voor
uw beslissingen?

Research voor Beleid Holding

sinds 1979

Belt u voor meer informatie (071) 525 37 37 of
kijk op <http://www.rvbh.nl>

"J. Zierikzee"
maatschoenmakerij

H.P.H. NUSTELING
BAKKERSTEEG 3
2311 RH LEIDEN Tel.: 071-5131156

maatschoenen op het net?
www.maatschoenen.nl